

Ольґерд Іполит Бочковський

Вибрані праці та документи

Том III

Книга 1

Україна Модерна

ДУХ І ЛІТЕРА

УДК 316.356.4(=16)

Б866

Видавнича серія: «Україна. Європа: 1921–1939»

Редакційна рада: Роман Висоцький, Марк фон Гаген, Ігор Галагіда, Оля Гнатюк, Ярослав Грицак (голова), Андреа Граціозі, Олександр Зайцев, Леонід Зашкільняк, Олег Павлишин, Сергій Плохій, Віктор Рибчук, Франк Сисин, Мирослав Чех, Юрій Шаповал

Науковий редактор: Оля Гнатюк

Координатор серії: Мирослав Чех

Серія виходить за підтримки Віктора Рибчука

НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ «КИЄВО-МОГИЛЯНСЬКА АКАДЕМІЯ»
ЦЕНТР ДОСЛІДЖЕНЬ ІСТОРІЇ ТА КУЛЬТУРИ СХІДНОЄВРОПЕЙСЬКОГО ЄВРЕЙСТВА
ЦЕНТР ЄВРОПЕЙСЬКИХ ГУМАНІТАРНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ
ПРОГРАМА ДОСЛІДЖЕННЯ СУЧАСНОЇ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ ІМ. ПЕТРА ЯЦИКА
КАНАДСЬКОГО ІНСТИТУТУ УКРАЇНСЬКИХ СТУДІЙ (УНІВЕРСИТЕТ АЛЬБЕРТИ)

Б866 Бочковський Ольгерд Іполит. Вибрані праці та документи. Том III. –
К.: Україна Модерна, ДУХ І ЛІТЕРА, 2019. – 852 с. (Сер. «Україна. Європа: 1921–1939»).

ISBN 978-966-378-723-7

Третій том вибраних праць українського соціолога Ольгерда Іполита Бочковського (1885–1939) містить розвідки *Нарід собі*, *Голод на Україні* (першодрук), *Наука про націю та її життя*, а також філософські та політологічні есеї, політичну публіцистику і рецензії 1920–1930-х років, значна частина яких невідомі дослідникам. Видання розраховане на широке коло читачів.

Видавці: *Костянтин Сігов та Леонід Фінберг*

Упорядкування: *Оля Гнатюк та Мирослав Чех*

Примітки: *Віталій Пономарьов*

Літературне редагування: *Віталій Пономарьов*

Коректор: *Валентина Божок*

Верстка: *Надія Грекович*

Дизайн обкладинки: *Світлана Невдащенко*

ISBN 978-966-378-723-7

© Журнал «Україна Модерна», 2019

© ДУХ І ЛІТЕРА, 2019

творення», «Українські націєтворчі процеси», «Націєтворчі процеси в Західній Європі», «Творення модерної чеської нації», «Чесько-українські взаємини», «Об'єднана Європа», «Соціалізм, марксизм і більшовизм», «Демократія у кризі».

Раніші публікації Бочковського (до 1921 р.) належать до іншої історичної епохи – політичного формування українського національного руху початку минулого століття і доби Визвольних змагань 1917–21 рр., тому їх не публікуємо в цьому виданні, сфокусованому на міжвоєнному періоді. Крім того, до Першої світової війни Ольгерд Іполит Бочковський публікував статті здебільшого іншими мовами, передовсім чеською та німецькою. Залишається сподіватися, що це видання спонукає до зацікавлення цією надзвичайною постаттю і заохотить до всебічного вивчення його спадщини.

У наступній частині цієї Передмови виокремлюємо ключові, на нашу думку, ідеї Бочковського, артикульовані в першій половині 1930-их років, коли він був на піку своєї активної участі в політичному та інтелектуальному житті.

Голос замучених голодом

«Голод на Україні» Бочковський написав у січні 1934 року на замовлення Українського Пресового Бюро в Лондоні, яке впродовж 1931–1939 років видавало бюлетні українською та англійською мовами, інформуючи про події в Україні, в українській еміграції та про все те, що прямо або опосередковано стосувалось України та українського питання в міжнародній політиці. Крім того, Бюро публікувало брошури та надавало підтримку виданням, які стосувались українського питання. Бюро було також місцем зустрічі для журналістів, дослідників і політиків, які цікавилися українським питанням, Центрально-Східною Європою та СРСР. Бюро планувало перекласти «Голод на Україні» англійською і французькою мовами, але остаточно цей проект не був реалізований.

«Голод на Україні» – це третя праця, яка дає узагальнений образ трагічних подій в советській Україні та реакцій світу. Авторами попередніх двох також були учасники акції допомоги – Василь Мудрий, лідер УНДО, депутат польського Сейму і голова Ділового комітету Українського громадського комітету рятунку України¹ та Андрій Жук,

¹ В. Мудрий. Лихоліття України. – Львів, 1933.

один із лідерів Української соціал-демократичної робітничої партії та Союзу Визволення України². Праця ще однієї членкині допомогового комітету, Мілени Рудницької «Боротьба за правду про Великий голод» була опублікована на сторінках нью-йоркської «Свободи» 1958 року. Вона написана з відстані чверті століття і не може сприйматися як «документ доби», а радше як дослідження³, що, звісно, не применшує її цінності як представлення поглядів одного з найбільш активних учасників «Рятувкової акції». У 1930-х рр. Мудрий і Рудницька були активними політиками і депутатами польського парламенту, натомість Жук відійшов від активної політики, але він ангажувався в громадські справи, зокрема допомогу голодуючій Україні. Бочковський був членом еміграційної партії – Закордонної делегації Української соціал-демократичної робітничої партії. Представлена ними перспектива особливо важлива, бо на Голодомор і тотальний наступ Москви на Україну вони дивилися не лише як на гуманітарну катастрофу, але і як на політичну проблему.

Бочковський доповнив політичний вимір інтелектуальною глибиною і моральною рефлексією. У 1933–1934 рр. він опублікував два відкриті листи до Едуарда Ерріо та есей «Безхребетна Європа»⁴. Восени 1934 року на сторінках «Діла» з'явилася його стаття «Моральна інфляція нашої доби», яка була узагальненням етичного уроку Голодомору для європейської цивілізації⁵.

Бочковський розглядав Голодомор у контексті європейської історії XIX–XX століть і показав реакції на нього як ознаку кризи Європи – цивілізаційної і культурної спільноти, об'єднаної тими самими цінностями. Для Бочковського справжнім потрясінням була мовчанка і заперечування самого факту Великого голоду майже всіма західними державами і зокрема т. зв. « новою Європою » – лівою і ліберальною громадською думкою. Він ототожнював себе з « новою Європою » і тому не міг змиритися з тим, що європейська лівиця й ліберали запе-

² А. Жук. Рятувкова акція для Великої України. – Львів, 1933.

³ Мілена Рудницька. Статті, листи, документи. Упор. Мирослава Дядюк. – Львів, 1998.

⁴ О. І. Бочковський. Вибрані праці та документи. – Т. I. – С. 117–121.

⁵ Див.: О. І. Бочковський. Моральна інфляція нашої доби // О. І. Бочковський. Вибрані праці та документи. – Т. III. – Кн. 1. – С. 34–45.

речували злочини московського більшовизму, натомість протестували проти нацистських репресій проти німецьких комуністів.

«Давніше, – констатував він, – Європа реагувала на те, що й як сталося. Тепер її цікавить передовсім, де й у кого щось трапилось. Залежно від цього, вона або мовчить, або реагує. Злочин перестає бути злочином, кривда кривдою, утиск утиском, насильство насильством у зв'язку з тим, чи вони сталися, напр., у Москві або в Берліні, по цей чи по той бік совітського кордону»⁶.

Бочковського особливо обурили слова Едуарда Ерріо⁷ про те, що «кампанія з вигаданим голодом на Україні» походить з Берліна:

«Це нечуваний та безприкладний наклеп. Це поличник соткам тисячів жертв цьогорічного голоду на Україні! Це нічим і ніколи не виправдана образа трагічного стану національної неволі Радянської України!»⁸.

Повитуха і кума фашизму та нацизму

Проблему советського пропагандистського кліше про «голодову пропаганду з нацистського Берліна» українські соціал-демократи підняли на мінародному форумі. Панас Феденко, лідер Закордонної групи Української соціал-демократичної робітничої партії, був членом виконкому II Соціалістичного Інтернаціоналу. 21–25 серпня 1933 року в Парижі відбулася надзвичайна Інтернаціональна соціалістична конференція, присвячена обговоренню «сучасних подій в країнах Західної Європи і, зокрема, в Німеччині». Їй передувало засідання виконкому (19–20 серпня), під час якого Феденко намагався звернути увагу колег на «страшну голодову політику російської окупаційної влади на Україні і вказав на факти голодної смерті й людоїдства на українській землі, яка не так давно була “хлібною коморою” для Європи».

Виступаючи перед делегатами самої конференції, він переконував:

⁶ О. І. Бочковський. Безхребетна Європа // Вибрані праці та документи. – Т. 1. – С. 118.

⁷ Едуар Ерріо – колишній французький прем'єр-міністр, на зламі серпня і вересня 1933 року з пропагандивною метою відвідав СРСР; після повернення у Францію заперечував факт голодної смерті мільйонів людей.

⁸ О. І. Бочковський. Вибрані праці та документи. – Т. I. – С. 111.

Голод на Україні¹

«Благодаря росту колхозно-совхозного движения мы окончательно выходим или уже вышли из хлебного кризиса... Нет оснований сомневаться в том, что наша страна через каких-нибудь три года станет одной из самых хлебных стран, если не самой хлебной страной в мире...».
Сталин «Год великого перелома» (1929)

«Україна, країна, що завжди потопала в багатстві, сьогодні звичайна пустиня. Селянин, виснажений, переслідуваний, зголоднілий бажає добровільної смерти. Села на Україні тихі, немов цвинтарі. Україна пограбована дощенту, живе у крайній нужді. Колись українець був паном на своїй землі; тепер при переїзді через Україну можна бачити, як цілі хмари селян вдираються до потягів і жебрають у подорожніх. Голод, що тепер панує на Україні, є без порівняння більший за голод 1921–22 років. Злидні поневоленого й здештованого населення переходять усяку уяву».
Gareth Jones (1933)

«Коли десь на далекому полюсі загине тільки один авіатик², то весь світ знає про це, й десятки експедицій посилаються для його врятування. Коли ж тут обіч загибає в Європі цілий нарід – гине понад 30 мільйонів людей – ніхто не простягне йому руки й не порятує крихтою хліба».
3 листа з України влітку 1933 р.

Передмова

Наведений в епіграфі до цієї публікації оптимістичний прогноз диктатора СРСР не виправдався. Сувора дійсність совітського життя

¹ Instytut Polski i Muzeum im. gen. Sikorskiego w Londynie, 433/108, s. 45–98. Публікується вперше. Дякуємо Романові Висоцькому за надання копії тексту.

² авіатик – тобто літак; від марки літака виробництва німецької фірми «Авіатик» (В. П.).

розвіяла цю романтичну ілюзію більшовицького футуризму, як вона невмолимо й послідовно розбиває суспільно-планетарні фантазмагорії московського сучасного ладу.

Сталін передбачав, що у 1932 р. СРСР має бути хлібним шпихліром³ світу. Дійсність 1933 р. відповіла на цей прогноз страшним голодом, що масово охопив південь Радянського Союзу, зокрема ж Україну та Кубань, отже країни, донедавна ще справді найбільш врожайні та хлібні.

Знавці совітських відносин кажуть, що торічний голод під Світами страшніший за голодову катастрофу в 1921–22 р., коли на Україні постраждало від цього лихоліття понад 9 мільйонів населення, за статистичними даними Женевського Міжнародного комітету порятунку Росії. На жаль, тяжко, коли не можливо, точно встановити число жертв голоду на українських землях під Світами в 1933 р. Далі ми побачимо, що їх нараховують від 2 до 5-6, а навіть 10 мільйонів душ. Не підлягає сумніву, що голод 1933 р. має масовий характер. Найгірше те, що він не є епізодичним явищем, спричиненим несприятливими випадковими природними чинниками, як це було, наприклад, у 1921 р., але що він є логічним і неминучим наслідком соціальної та господарської політики Світів, що зокрема на Україні та Кубані він має ще, крім цього ж, спеціальний національний присмак, без сумніву ворожий до місцевого населення.

Хоча голод 1933 р. на півдні Радянщини був незапереченим фактом, Світи замовчували й приховували його перед чужиною. Не можна цьому дивуватися. Визнати факт голодової катастрофи після завершення першої п'ятирічки – це рівнозначно з прилюдним оголошенням банкрутства суспільної політики більшовицького ладу. Звісно, Світи цього не зроблять і краще погодяться на те, щоби мільйони радянського населення загинули від голоду як неминучі жертви їхнього соціального експерименту. І це тим більше, що під кінець 1933 р. наявно покращала для них дипломатично-політична кон'юнктура не лише в Європі, але й в Америці. Весь світ під впливом жадливої господарської кризи сподівається коли не порятунку, то бодай покращення загального положення й економічного оздоровлення від нав'язання близьких зносин із СРСР. Звідси те загальне світофільство, що, немов

³ шпихлір – комора для зберігання зерна та борошна; від Speicher (нім.) – гамзей, житниця (В. П.).

яка манія, захопило майже весь світ. Звідси одночасно байдужість, коли не просто ворожнеча, до всього, що правдиво змальовує жахливо-розпачливе положення широких мас населення в СРСР, а особливо до всіх звісток про катастрофічний голод на півдні Радянського Союзу. Під цим оглядом дуже симптоматичним є, наприклад, ставлення до цієї справи колишнього президента французького уряду п. Ед. Еррію, що у серпні 1933 р. побував у СРСР, проїхав цілу Україну, а проте рішуче заперечує факт голоду в цій країні як вигадку та політичний маневр. Нам доведеться далі спеціально зупинитися на цій справі та з'ясувати її у світлі незаперечних фактів.

Завданням цієї публікації взагалі є висвітлення факту катастрофічного голоду на українських землях під Совітами в 1933 р. та звернення уваги на ту обставину, що він не є випадковим явищем, але що за наявної політично-суспільної системи голод конче мусить повторитися знову в 1934 р. Ми гадаємо, що конче треба звернути увагу культурного світу на це страшне лихоліття, від якого загинуло й загинуть ще мільйони українського населення, якщо своєчасно не буде організована відповідна міжнародна порятункова акція на зразок тієї, що була проведена під час попереднього голоду в 1921 р. Наше завдання обмежене винятково українськими землями під Совітами, що найсильніше захоплені цією катастрофою, яка лютує також у суміжних країнах та виявляє явну тенденцію до поширення на північ і схід Радянського Союзу. Існують спеціальні національні організації, як, наприклад, російська, німецька, жидівська, що інформують світ про долю своїх земляків під Совітами та допомагають їм. Так само постала влітку у Львові всеукраїнська національна порятункова акція, яка звичайно у першу чергу має на увазі загрожене голодною смертю українське населення під Совітами, й заходами якої виходить ця інформаційна публікація. Робляться також кроки до об'єднання різних цих національних акцій та до заснування міжнародної організації для порятунку голодуючого населення під Совітами. Про це буде мова далі.

Але головним завданням цієї публікації є змалювання голодової катастрофи на українських землях під Совітами. Виходячи з фактів голоду, ми одночасно з'ясуємо його причини на ґрунті російсько-українських взаємин, які не вдалося унормувати Совітам усупереч усім їхнім заявам про те, що в СРСР національне питання було пози-

тивно полагоджено. Доля радянської України й «українська небезпека» у СРСР, про яку так багато говорив секретар КП(б)У Косіор у своїй відомій листопадовій промові 1933 р., є красномовним запереченням того, що совітській Москві вдалося поладити українське питання в душі справжнього самовизначення народів. Заперечує це яскраво факт голоду на Україні 1933 р., що органічно пов'язаний з більшовицькою національною політикою щодо українського населення.

Ця публікація має інформативне завдання. Вона мусить ознайомити світ із трагічною долею українського народу під Совітами. Вона має звернути увагу на жахливий парадокс, що колишній «шпихлір Європи» – Україна – загибає масово від катастрофічного голоду.

Ми свідомі того, що живемо у тяжких часах загальної «моральної інфляції», коли на політичній біржі щоденного життя зовсім знецінені донедавна ще найважливіші етичні цінності. Коли заклики до справедливості та людяності мало кого зворушують або знаходять прихильний відгомін. Проте ми не хочемо вірити, щоб культурний світ байдуже пройшов до порядку денного над трагікою фактів, про які буде мова в цій публікації. Ми віримо, що на голодове лихоліття мільйонів населення під Совітами відгукнеться Європа та Америка, й що культурні народи прийдуть з міжнародною допомогою для порятунку країн, загрозованих епідемічним голодом в Радянському Союзі.

Прага, січень 1934 р.

I. Джерела й матеріали про голод на Радянщині

Насамперед треба відповісти на питання про джерела й матеріали до голодової катастрофи в 1933 р. на Радянщині. Адже ж підноситься зовсім безпідставний закид з боку п. Едуарда Ерріо («L'Information», 1.IX.1933), що допомогова акція в справі голоду на Україні в 1933 р. послуговується фотографіями, що ілюструють голодову катастрофу в 1922 р. Ліонський мер, звісно, абсолютно помиляється. Таких фальшованих матеріалів він не міг ніде бачити, якщо не показували їх йому більшовицькі аранжери⁴ його подорожі до СРСР, що також заперечують і замовчують факт масового голоду в 1933 р. у південних частинах Радянського Союзу.

Немає жодної потреби у фабрикації підроблених доказів голодової катастрофи на Україні в минулому році. Фактичного й без сумніву

⁴ аранжер – розпорядник; від *arranger* (франц.) – порядкувати (В. П.).

автентичного матеріалу звідти є досхочу; більше ніж цього навіть бажано чи треба для ствердження цього страшного лихоліття.

Цей матеріал і джерела дуже різноманітні. Доцільно тому трохи його розсортувати. Отже, передовсім сюди належать оригінальні листи з Радянщини, писані жертвами голодової епідемії, розпачливо безнадійні своїм змістом; з кожного їхнього рядка віє якимось несамовитим жахом перед неминучою й страшною смертю від голоду. Ці листи сотнями доходять сюди звідти. Німецька аполітично-гуманітарна допомогова організація «Brüder in Not»⁵, що перша відгукнулася на трагічну долю своїх земляків під Совітами, впродовж кількох місяців (1933 р.), збрала понад 150 000 таких листів та влаштувала торік з них у Берліні виставку разом зі зразками сурогатів їжі, якими «харчується» населення в районах масового поширення голоду. Згадана організація видала зразки й витяги із цього листування у кількох пропагандистських публікаціях з оригінальними фотографічними знімками, автентичність яких не підлягає жодному сумніву⁶. Як відомо, багато німецьких колоністів, крім Поволжя, зосереджено головню на Україні. Тому у згаданих публікаціях чимало матеріалу, що ілюструє також катастрофічне положення й безнадійний голод на українських землях під Совітами.

Українські допомогові комітети та організації за кордоном так само диспонують вже чималою збіркою таких документальних листів звідти. Багато листів з Радянщини є, звісно, у приватному посіданні. Автентичність цього листування поза всяким сумнівом. Про це промовляє передовсім сам папір, на якому вони написані: здебільшого обгорточний та сіруватий і назагал дуже примітивний, так само, зрештою, як і конверти, в яких вони посилаються, або чорнило, яким вони писані. Все це яскраво свідчить про те, що в американському темпі проведена індустріалізація та довершення першої п'ятирічки, чим так чваняться перед світом більшовики, не дали радянському населенню більш-менш пристойних знарядь до писання та листування. Під цим оглядом совітські країни стоять далеко позаду за найостаннішою європейською колонією десь у Центральній Африці або у Мікронезії.

⁵ «Brüder in Not» (нім.) – «Брат у потребі», кампанія, яку організовано в Німеччині протягом 1922–1934 рр. на підтримку німців, що залишились в межах СРСР (В. П.).

⁶ Пор. брошури «Brüder in Not (Dokumente der Hungersnot unter den deutschen Volks gemessen in Russland)», або й особливо «Hungerpredigt (deutsche Notbriefe aus der Sowietunion 1933)». – Berlin, 1933 (примітка Ольгерда Бочковського, далі – О. Б.).

Поштові марки та штемпелі СРСР на цих листах звідти категорично стверджують їхню радянську автентичність і походження. Але не тільки зовнішні ознаки є доказом цього, також їхній примітивний стиль (більшість цих листів пишуть селяни або робітники) не залишає найменшого сумніву щодо їхньої вірогідності. Зрештою, й головню трагічний їхній зміст найкращим є цього ствердженням. Адже ж лейтмотив цього листування – це безпросвітні злидні, біда й жаклиний голод. Читаючи їх, маєш враження, що все життя радянського громадянина кружляє навколо однієї точки, що є *pium desiderium*⁷ 9/10 радянського населення, а саме – бодай раз, але досита й по-людському наїстися! «Хліб наш насущний дай нам днесь!», – ось про що майже моляться у тих трагічних листах всі ті бідолашні жертви колективістського божевілля московської диктатури на Україні.

Листів цих така сила, що з них можна було би видати велику «Чорну книгу про голод на українських землях під Совітами». Але немає в цьому жодної потреби. Десяток або п'ятнадцять таких листів, найбільш типових та характерних, або навіть низка цитат із них змалює жаклиний стан населення українського під Совітами не менш рельєфно, ніж цілі фоліанти цього листування *in extenso*⁸. Бо так усі ці листи одноманітні в своїй розпачливій безнадійності. Читач буде мати нагоду особисто переконатись у наступному розділі цієї публікації, де будуть наведені типові уривки та зразки цього радянського листування. З причин легко зрозумілих у них, крім датування й загального географічного означення місця їхнього походження, усунено все, що могло б відкрити їхніх авторів та видати цих бідолас у руки жорстокому ГПУ.

Наступним джерелом для пізнання фактичного положення в СРСР є зізнання втікачів з Радянського Союзу. Попри всі заходи більшовицького уряду, багато людей звідти тікає за кордон. Здебільшого через сумно-славетний під цим оглядом Дністер, але також через Польщу та навіть Сибір і Соловки до Фінляндії. Від них можна довідатися багато дуже цікавого й більш вже конкретного про справжнє життя на Україні.

До цієї категорії належать також чужинці, що повертаються з Радянщини. Дехто з них пробув там довше і знає навіть іноді передвоєнні часи. Інші поїхали під впливом комуністичної пропаганди шукати

⁷ *pium desiderium* (лат.) – благае побажання (В. П.).

⁸ *in extenso* (лат.) – цілком (В. П.).

там соціалістичного раю на землі. Всі вони тікають звідти однаково зневірені та прибиті нелюдськими стражданнями мільйонів радянського населення, закутих рабами у жахливу неволю більшовицької диктатури. Всі вони одностайно стверджують хронічне недоїдання, а після 1932 р. – справді масовий голод на Україні.

Під цим оглядом вірогідним джерелом є, зокрема, писання багатьох закордонних кореспондентів, що стало перебувають у СРСР, добре знають московську мову й місцеві відносини, які знаменито відрізняють «потьомкінські села», спеціально призначені для того, щоб дурити закордонних туристів, від прозаїчної та брудної совітської дійсності. Річеві та критичні кореспонденції цих чесних і незалежних журналістів є дуже цінним фактичним матеріалом для пізнання сучасного СРСР та авторитетним спростуванням совітоманських захоплень тих численних європейських мандрівників, до числа яких належить також п. Ед. Ерріо, які відвідали казкову країну серпа та молоту, й побувши там пересічно один тиждень, відтак публікують про цю свою подорож окрему книжку.

Може виникнути питання: наскільки більшовицькі джерела придатні для цієї мети? Звісно, вартість їх під цим оглядом мінімальна. Совітські уряди – річ ясна – вперто заперечували та приховували факт епідемічного голоду в минулому році. Цього вимагає їхній політичний та дипломатичний престиж. Проте зовсім заперечити це страшне лихоліття їм не вдалося. *Post factum*, як побачимо далі, й вони мусили визнати факт голоду в 1933 р. на Україні та Кубані. Деякі натяки на цю катастрофу можна знайти також у совітській пресі або у заявах совітських достойників, які покладають відповідальність за це на контрреволюційні протирадянські елементи серед місцевого населення, що начебто під впливом української еміграції планово й систематично саботує колективістські заходи радянської влади та штучно створює сприятливі умовини для голоду. Дуже цінний під цим оглядом фактичний матеріал дають нічні т. зв. «переклички» по радіо з Москви: здебільшого це нагінки за невиконання планів і згаданий вже попереду саботаж. З них раз-у-раз (навіть вже після цьогорічного врожаю) доводиться чути у відповідях і виправданнях з України, що головною причиною всіх цих проривів є брак харчів і незабезпечення робітництва необхідними продуктами поживи. Дещо з більшовицьких матеріалів із зазначеними застереженнями буде далі тут використано. Річ

ясна, що до всіх джерел щодо голоду на Радянщині, незалежно від того, чи вони його стверджують, чи заперечують, треба підходити дуже критично й обережно. Це матиме на увазі й автор цієї публікації весь час.

Одним із найважчих питань під цим оглядом є та залишиться справа статистики жертв голоду на українських землях в минулому році. Точної цифри жертв цього лихоліття й пов'язаного з ним поширення епідемічних хвороб (головно черевного тифу), а через це дуже збільшеної смертності взагалі, світ не довідається ніколи. Ті, що наводяться у різних джерелах, дуже розбіжні: від сотен тисяч до 10 мільйонів. Московський кореспондент «New York Tribune» Р. В. Барнес (Barnes) у серпні 1933 р. висловив припущення, що «в Совітському Союзі взимку й навесні 1933 р. померло мільйон людей, головно селян, через голоднечу. Правдиві дані можуть перевищити ці числа» («N. Y. Tr.», 21.VIII.1933). Вольтер Дюранті – постійний кореспондент «N. Y. Times», що все прихильно ставиться до Совітів, у своїй телеграмі з Москви (23.VIII.1933) обчислює число жертв голоду на Україні, Кубані та Поволжі від 3 до 4 мільйонів. Чужинці, що в кінці серпня 1933 р. поверталися з України до Європи, твердили, що за останніх кілька місяців лише на самій Україні вимерло 4 мільйони люду («N. Y. Times», 25.VIII.1933). За «Neue Züricher Zeitung» (1.IX.1933), імовірно, що вже цього літа 1933 р. мільйони українських селян померло з голоду. Доналд Дей (Donald Day), кореспондент «Daily News» (3.VI.1933) висловлює припущення, що у 1933 р. в цілому СРСР померло 5½ мільйонів. Один англійський журналіст, що знає місцеві мови, інкогніто побував влітку 1933 р. на Україні та Кубані. Він цілковито стверджує всі відомості про епідемічний голод на півдні СРСР, від якого у 1933 р. мало загинути 10 мільйонів (!) душ. На думку цього журналіста, якщо не буде своєчасно організована міжнародна допомогова акція, то в 1934 р. число жертв голодної катастрофи може подвоїтися («La Province», Bruxelles, 24.IX.1933).

Голова фракції Українського Національно-Демократичного Об'єднання у варшавському парламенті др. Дм. Левицький у своїй промові у бюджетній комісії (3.XI.1933), підносячи протест проти більшовицької політики на радянській Україні, що довела цю житницю Європи до катастрофічного голоду, констатував, що від цього лихоліття вимерло в 1933 р. 2 мільйони українського населення на Радянщині. Ця цифра скоріше мінімальна, ніж перебільшена.

Фактом є, отже, що не сотні тисяч, але мільйони української людності загинуло під Совітами в минулому році від жахливого голоду. Стверджує це один авторитетний свідок з Київщини, що виїхав з радянської України в кінці червня 1933 р., джерельні та докладні інформації якого про жахливий голод в УСРР ми наводимо в наступному розділі цієї публікації. Ось що він каже з приводу числа жертв голоду на українських землях під Совітами: «Скільки людей померло в УСРР і на Кубані від голоду, цього ніхто точно не знає та й не знатиме, бо такої статистики не вели; але на підставі оповідань тих селян, що залишаються по різних селах і районах, можна без перебільшення припустити, що тільки на Україні та Кубані вимерло 5-6 мільйонів людей» («Biuletyn Polsko-Ukraiński», № 19, 10.IX.1933).

Американський промисловець Вайтінг Вілліам, що для ознайомлення з положенням у СРСР двічі відвідав радянську Україну (у 1928 і у 1933 р.) та свої враження про це з'ясував у листі, що в грудні минулого року був надрукований у журналі «Nation's Business», доходить висновку на підставі своїх спостережень і розмов із закордонними фахівцями, які працюють у совітських установах і підприємствах, що «внаслідок голоду померло останньої зими й весни (на півдні СРСР) 5 мільйонів людей». Далі він наводить цікаву подробицю. Комуністи заперечують факт голоду. Але загал під Совітами дискутує все питання про те, що скільки ж властиво померло торік: 15 чи 10 мільйонів? Цього ніхто, звісно, не знає, каже він, бо лікарям у таких випадках наказано урядом вільно констатувати тільки, що той або інший пацієнт помер від ослаблення серця або «перевтоми»... («Діло», 4.I.1934).

Чи голодова катастрофа 1933 р. може знову повторитись, а отже чи є загроза подальшого вимирання населення на Україні та Кубані – на це питання читач знайде відповідь далі. На жаль, на підставі об'єктивних даних вона позитивна. Ось через що конче треба звертати увагу цілого культурного світу на це страшне лихоліття й шукати можливого порятунку для неминучих жертв майбутнього повторення цієї катастрофи. Бо, як слушно скаржитись вище цитований свідок з України: «Коли десь на далекому полюсі загине тільки один авіатик, то весь світ про це знає, й десятки експедицій посилаються для його порятунку. Але коли тут обіч в Європі загибає цілий нарід, гине понад 30 мільйонів людей, ніхто не простягне їм руки та не порятує крихтою хліба».

II. Голод на українських землях під Совітами у світлі фактів

Фактично голод на радянській Україні розпочався вже в 1932 році. Тривожні перші чутки про голодову катастрофу, що насувається на Україну, почали доходити тоді також за кордон. Під враженням їх Українська Жіноча Національна Рада у Празі звернулася вже в 1932 р. із «Закликом до світу» («Appel à l'humanité»), що за даними совітської преси стверджуються безсумнівно наявні симптоми насування голодового лихоліття на Україну.

Не дивно, отже, що вже з перших місяців і головно навесні 1933 р. з Радянщини надходять численні листи, змальовуючи сумну картину масового голоду, що у першу чергу захопив цим разом українське село та селянство, зруйноване колективістськими заходами, які совітська влада проводила брутально й в справді скаженому темпі, абсолютно нехтуючи життєвими силами та можливостями українського хліборобського населення. Для виконання свого генерального пляну Москва, захоплена машинізацією хліборобства, нещадно й масово винищувала живих українських хліборобів. Бо рацію за кожну ціну мусив мати т. Сталін та його безпосередні відпоручники на Україні.

Ось кілька уривків з листів, писаних у перших місяцях 1933 р., коли голод почав сильніше лютувати у країні «колгоспів» і машино-тракторних станцій. В січні минулого року діти інформують батька, що втік за кордон, про те, як на Україні зникли вже звичайні селянські харчі. «Тепер, – читаємо у цьому листі, – у нас позабували вже люди, яке то сало та яка біла мука. На ринку булок не побачиш. Крім помідорів та гарбузів, нічого не можна купити. Є такі люди, що страждають голодом, бо у них позабирали все до останньої картоплини...»⁹.

В лютому 1933 р. голод на Україні набуває масового поширення, як свідчать про це численні листи зі цього часу. Ось лист від 7.II.1933 р. членів численної селянської родини, частина якої втекла на захід перед загрозою примусового заслання на Сибір. Це лист дітей до батьків, повний нарікань на скруту, в якій вони живуть. «Повідомляємо ми вам, що ми в кепському стані: прийдеться з голоду помирати. Абсолютно немає чого їсти...». Лист закінчується проханням прислати якийсь харч із-за кордону, але з попередженням нічого не писати, «бо у нас заграничні письма то дуже переслідують».

Багато листів із конспіративних причин писані езоповою мовою. Деякі вражають шибеничним гумором. У деяких робляться натяки

⁹ З Архіву Громадського Комітету Рятунку України у Чехословаччині (О. Б.).

на заходи совітських урядів не пускати зголодніле українське населення до Московщини. Так, у листі від 19.II.1933 р. в кінці написано: «З території України нікого нікуди не пускають в Росію».

Це листування доповнюється оповіданнями багатьох утікачів із радянської України. Три з них (з березня 1933 р.) констатували одностайно: селяне «правдивого хліба зовсім не мають. Рідко хто має віку, льон, лянку, буряки. Картопля рідко у кого є, й то дуже мало. Квасолю сушать і труть на муку. Домішують до цього буряки й так печуть коржики». Другий казав, що «селянство в сучасний мент хліба не має...». Третій також стверджував цей факт, кажучи, що «харчі населення в сучасний мент скудні. Ніякого хліба, окрім віки»¹⁰.

Можна було би без кінця цитувати ці листи чи переказувати оповідання втікачів, яким пощастило опинитися по цей бік радянського кордону. Чим далі, зміст їхній розпачливіший, бо з кожним місяцем голод дужчав.

Один київський громадянин пише (25.IV.1933) своєму брату за кордон і в кінці нарікає: «Словом, голий, босий і голодний. Ось чого діждалися за 15 років у совітської влади!». В іншому листі (від 27.V.1933) проситься допомога з-за кордону, бо «ми всі дуже попухли від голоду... І полови уже нема, і жолудя теж нема... Пища у нас сейчас така: сіль, вода та щавель...»¹¹.

Із цитованої вище публікації наводимо наступний уривок з листа з околиць Черкас: «Ми живемо плохо, у нас дуже людці вмирають, по 20 душ в один день; люди людей їдять, а також є багато хат пустих, в яких уже вимерли... Люди в нас падають, як мухи; їдять листя та полу-ву..., вмирають на вулицях, там же ховають без попа, кладучи в одну яму по 5 душ...». В іншому листі, з Києва йдеться про дітей і селян, що «вмирають на вулицях... Цілі села вмирають, і юрби голодних селян кидаються до міста, і вони валяються на вулицях і там умирають. Багато людей кидає своїх дітей на вулицях...»¹².

З листів, що надходили наприкінці літа минулого року, тхне вже безнадійною розпукою. В них пишеться тільки про жахливий дошкульний голод. Ось кілька уривків з них, які наводимо за українським

¹⁰ Всі ці факти наводимо за даними вищезгаданого Празького архіву (О. Б.).

¹¹ За інформаційною публікацією Львівського Українського Громадського Комітету Рятунку України: В. Мудрий. Лихоліття України. – Львів, 1933, с. 114, 115 (О. Б.).

¹² Там само, с. 121.

щоденником у Львові «Діло» (18.IX.33): «Дав би Вам Бог, – ідеться в одному з них, – щоб Вам Господь допомагав, щоб усі були здорові і щоб ніколи не були голодні, бо гіршого нема, як голод. Я вже знаю, бо у мене самого ноги попухли з голоду: це моє життя дуже погано і не можу собі ніякої ради дати...». В другому листі читаємо таке: «Я й Оля обезсилені голодом і тяжкими переживаннями; хоруємо – вдома шпиталь..., знаходимося в страшній нужді. Ви напевно й увянути собі не можете; діти зовсім босі й голі, а осінь за плечима, і заробити я не можу, бо здоровля пропало...». А ось ще один лист із цієї самої серії, писаний із села: «Ми тут живемо і не вмираємо. В. пухне, ми всі пухнемо..., нікому не зичимо такого добра...».

Класичним доводиться визнати лист одного селянина з Київщини до сина у Чехословаччині. Цитуємо з нього фрагмент, що прозаїчно змальовує буденну дійсність життя українського селянина, який силою обставин опинився поза межами колгоспу. «Не лучше положення у нас с хозяйством..., аж цього року (себто 1933) за все життя й хозяйства нашого остається двір без верстину (як то кажуть); навіть кішки і собаки немає; вибили, по симу, бач, на заготовку “мех-сирия”... В прошлом році ще була коровка та телиця; но корова загинула (мабуть, просто не хотіла в колгосп піти), а телицю забрали, або вірніше заставили одвести в А. – бач, “на користь держави”! По риночній ціні вона стояла карб. 500, а за неї дали квітанцію на 25 карб. Я же доплатив до цієї квітанції “грабежу-контракту”. Значить, з худобою в разчеті. Тепер весна – цього року під натиском залізного бича я мусів вступити до колгоспу, а земля, звичайно, теж пішла під колгосп. Але одна нога моя мертва і працювати в колгоспі “по ударницькому” не годен... Ну і з колгоспу я вибув, а земля числилася усупільнена... Що ж я маю з урожаю цього року, який не зібран? І що наложили на мене виплати – та у “державу”? Маю всього на всього 6-7 пудів (100-117 кг) жита; всіх інших культур, що існують, я не маю і на показ, не то на насіння; вивелося усе й усе. Тепер в державу причитається виплатити слідує: “продналогу далі та страхівки і у виробниче, і в споживче товариство, одноразового, самообложення заготівлі і чорт його знає; щоб перерахувати ці “предналоги”, так потрібно цілу книгу паперу. Ну й крб. 70 повинен дати грішми; ще хлібом більше 40 пудів, а за хліб викупитися неможливо ніякими тисячами; а на ринку тепер теж немає зовсім хліба; питання, де ж узяти цього хліба 40 пудів? Свого 7 пудів

хліба на 5 душ на цілий рік, а купити немає де... Ясно, що я того налогу не виконаю, скорше сам доконаю... Тут зі мною довго возитися не будуть, а просто назначать термін виконати налог. Коли не виконаю до зазначеного терміну, прийдуть у двір, витягнуть із хати, заберуть ці плакані тряпки в “продналог”, заб’ють вікна, так, як ото повигоняли вже пів села, ну і тоді куди хоч і як хоч... Це звичайно ще добре буде, як виженуть, а то просто зможуть забрати всю сімью і відправити в тюрму. Там поморять місяців 4-5, а тоді на примусову працю по пояс у воді – “добувати торфу”, а там ревматизм, хвороба, і готов...». Кажу – це справді класично-зразковий приклад, як проводилася колективізація на Україні. Звісно, більшовиків доля цих жертв їхньої аграрної політики мало обходила: адже ж це «куркулі» – представники «відживаючих класів», совітським режимом наперед засуджених на неминучу й нещадну поталу...

Зайво збільшувати цю книгу подальшим листуванням чи цитуванням утікачів з Радянщини. Нового вони нічого не дадуть. Всі вони трагічно одноманітні, як щодо свого змісту, так і стилю. Наприкінці, отже, цього розділу подамо ще уривки з двох джерельних документів, опублікованих на сторінках варшавського «Biuletyn Polsko-Ukraiński», що систематично стежить за життям у СРСР і дуже добре поінформований про совітські відносини.

В цьому тижневику (ч. 19, 10.IX.1933) було вміщено дуже цікавого листа, висланого з України в серпні (1933), спеціально присвяченого справі голоду, яку автор трактує в історичній ретроспективі ще майже два роки перед початком цієї катастрофи. Цей лист доброго знавця відносин на Україні та Кубані має заголовок «Шістнадцята весна в УСРР». «Голод у Росії, – так починається він, – не був несподіванкою. Господарча система держави не могла не викликати катастрофи, яка впала на нещасну країну в 1933 р.»¹³. Ми лишимо поки що історичну частину цього листа й наведемо з нього лише ті фрагменти, що яскраво змальовують жахливий фактичний стан на Україні та Північному Кавказі.

«Весна 1933 р., – епічно оповідає цитований автор. – Населення, щоб урятувати життя, намагається годуватися, чим лише вдасться. Забракло бараболі та бураків; почали викопувати коріння по лісах і з них

¹³ Підкреслення у цій публікації мої, якщо спеціально не зазначено в дужках, що вони взяті з оригіналу цитованих джерел (О. Б.).

варити зупу; солому розтирала на муку; до цього додавали знайдені на полях буряки гнілі та з цього ліпили хліб. Люде почали пухнути та вмирати. Вмирили на селі десятками. Були родини, де за один день вмирили усі та тижнями лежали в хаті непохованими, бо про їхню смерть ніхто не знав; а за цей час звичайно миші та щури обгризали їхні тіла до непізнання. Почали виловлювати цих самих мишей та щурів і їсти. З'їли усіх котів і псів. У ставках і річках виловили жаб; вбивали ворон і горобців; але усього цього забракло; люди вмирають, як скошена трава. Починається людодіство. На Україні немає майже села, де б не було кілька випадків цього страшного факту (*підкр. ориг.*).

Мерців ніхто не реєстрував; на цвинтарю ховали рідко; найчастіше один другого закопували попри хату на городі. Коли ж хтось з дужчих людей викопував з вечора глибоку яму для свого небіжчика, то зранку знаходив під каменем одного або двох чужих мерців, щоб одночасно їх поховав»... Так було головню на селі, де лютувала голодова пошесть, що не захопила ще масово люду. Через це селяне лавою сунули до міст за хлібом і харчами. Ось що оповідав автор цитованого листа про цей «похід смерті» хліборобів у погоні за хлібом.

«Але саме тут скоїлась трагедія, – каже він. – Передовсім $\frac{3}{4}$ цих смільчаків перерахувалися щодо свого здоровля й до міста не дійшли. Всі шляхи, що вели до міст, були всіяні мерцями. Мерці тижнями лежали непохованими й розкладалися. Їх роз'їдали хробаки, ворони та безпритульні собаки. Цих мерців звичайно обдирали з взуття ті, що проходили мимо. До міст, отже, дійшли сильніші та полягали відразу ж на вулицях.

Всі залізничні двірці, містечки та міста на Україні були всіяні людьми, що лежали на землі. Ці люди спочатку сиділи та протягували руки, благаючи порятунку; потім забракло їм сили, вони лягали з протягнутими руками; тіла їх ступенево почали пухнути та прибирали іншого коліру.

Вмираючих від голоду в місті можна було бачити скрізь під ліхтарями, телеграфними стовпами, деревом, лавкою біля дому, сходами; скрізь, де тільки був маленький захоронок від вітру і дощу, там, виснажені, сідали вони і більше вже не вставали. Вмирили... Вони тижнями лежали в агонії без жодної допомоги; кожен із вмираючих плавав у калюжі, витворюючи відразливе повітря. Шкіра на їхніх опухлих но-

гах ріпалась, і з ран сочилася вода. Мухи ще більше роз'ятрювали ці отверті рани».

В наведеному листі стверджуються факти людоїдства на українських землях під Совітами як майже побутове явище. Канібалізм в українському селі – річ просто неймовірна, а проте безсумнівний та трагічний факт у 1933 р., що підтверджується багатьма місцевими та закордонними свідками. У відозві Буковинського Комітету Рятунку України цитується лист однієї селянки з України, де йде мова про жахливий голод. «По 20 душ в один день вмирають», – пише вона й додає: «Люде людей їдять. Матері дітей бояться пускати на вулицю» («Народня Справа», Чернівці, 20.IX.33). Констатує людоїдство на Україні також американська українка Марта Стебало, що в липні 1933 р. відвідала рідні околиці (Київщина, Поділля), де вона народилася; свої враження вона оповіла співробітниці паризького часопису «Le Matin»¹⁴ пані С. Вертійон, що опублікувала їх у згаданому часописі в двох статтях просто сенсаційного змісту (30–31.VIII.33). Вже у підзаголовку першої бачимо сцени людоїдства: «Тоді люди, як жнива гарні», – стверджується факт канібалізму в минулому році на Україні. Ось як оповідає про це пані М. Стебало:

«Чи правда, – спитала я пізніше, – що нужда така велика, що бувають випадки, коли люди з'їдають один одного?». – «Тому ми не хотіли вас впустити того вечора, – відповіли їй. – Люди, що виходять так пізно з хати, мусять бути приготовані на те, що їх можуть убити нещасні голодні. Хто вмирає, того ховають без домовини. Кидають на трупи кілька лопат землі і вночі їх відкопують. З села Чагрів рідня Кріпаків убила своїх двох дітей і з'їла їх. Кілька днів пізніше, коли почули, що ще десь якась дитина вмерла, відкопали її...».

Отже, на Україні в 1933 р. були випадки не лише канібалізму, але й некрофагії.

Факт людоїдства підтверджує вище цитований англійський журналіст, що інкогніто об'їхав минулого літа Україну та Кубань («Діло», 3.IX.1933). Англійський експерт-агроном, що відвідав торік спеціально Кубанщину й докладний звіт якого про масовий та жахливий голод на Північному Кавказі опублікований був на сторінках «The Daily

¹⁴ «Le Matin» – паризька щоденна газета, що виходила протягом 1884–1944 років, напередодні I світової війни – накладом бл. 1 000 000 примірників. Поступово у 1930-ті роки газета правішала.

Telegraph» (25–26.VIII.1933), категорично констатує факт досить поширеного там людодїства й каже, що у Краснодарі та Ставрополі він одержав із цього приводу «докладні інформації з прізвіщами й подробицями...».

Переходимо тепер до іншого документу, опублікованого на сторінках вище цитованого варшавського тижневика. Це протокол переслухання свідка, що 28 червня легально виїхав з Київщини через Москву за кордон. 31 липня він прибув до Варшави. 14 серпня його протокольно переслухав український публіцист Сава Крилан. Цей протокол уміщено в «Biuletyn Polsko-Ukraiński» (№ 16, 20.VIII.33) під заголовком «Голос свідка про положення на Україні». Географічно поданий в ньому фактичний матеріал стосується двох районів на Київщині, а саме – Казатинського й Калінінського, де свідок прожив усе своє життя, аж до виїзду влітку 1933 р. за кордон до своїх дітей, що осіли в Польщі. Через брак місця наводимо із цього документу тільки головніші статистичні дані, що змальовують яскраво поширення та інтенсивність голодової пошесті в згаданих вище місцевостях. За його твердженням, після того, як влада взяла весь – дощенту – хліб у селян (за їхнім висловом, «під метілку»), настав неймовірний голод по селах і цілковите вимирання населення. Отже, в районі села Заливанщина у 1932 р. було 3500 душ – вимерло досі 2000.

Немиринці – у 1932 р. було 700 – залишилося 4-5 родин

Куманівка “ 3000 “ 1900

Мончинці “ 1800 “ 1300.

В Казатинському районі села

Губинці мали у 1932 р. 600 – лишилося 110 душ

Сашанськ “ 1500 “ 800

Зазулинці “ 2800 “ 2320

Колектив в останньому селі майже дощенту загинув, бо із 120 членів залишилося в ньому тільки 20. В містечку Самгородок із 3000 мешканців у 1932 р. лишилося 2200. «Найбільше, – каже свідок, – вимирають діти до 14 років, майже всі, та не менше чоловіки, бо аж 30%; жінок вмирає менше».

«Мерців влади не дозволяють ховати, доки трупи не почнуть розкладатися, а це тому, що коли ховаються свіжі мерці, люде негайно уночі потайки відкопують їх та вживають для поживи. Людодїство страшенно поширилося. Дуже часто батьки з’їдають своїх, від голоду

померлих, дітей. Влади, коли надібуть подібні випадки, розстрілюють за людодство без суду; але це мало допомагає, бо смерть вже зовсім не лякає, й населення вже так отупіло, що не реагує на найстрашніші речі. Псів, котів і хатніх птиць по селах немає, бо все вже з'їдено. Здохла худоба негайно з'їдається. Вівець на селі зовсім нема; свиней рівно ж майже нема. Коней та корів залишилося не більше за 1% довоєнного стану. Через це, наприклад, майже не косять трави на сіно, бо нема нічого годування, й поля незасіяні (коло 40% посівної площі), заростають бур'яном у сяг заввишки. Також позаростали дороги, якими майже ніхто не ходить і не їздить. Ходити самому або вдвох небезпечно, бо часто трапляються випадки нападів і вбивств з метою грабунку чи людодства. Врожай хліба заповідався гарно, але не знали, які будуть жнива, бо ці люде, що ще лишилися живими, від голоду не мають сил, щоб косою потягнути або щоб снопа зв'язати. Плянтації буряків знаходяться в зубожілому стані, бо не було кому зайнятися селекцією та полоти їх: люде повимирали або настільки виснажені, що не в стані тримати в руці мотики. Вмирає виключно неселення українське. Жиди і чехи-колоністи не вмирають, бо вміли якось забезпечитися запасами...».

Чи цей страшний малюнок сучасної дійсності на радянській Україні потребує якихось пояснень або доповнень? Чи не стверджує він безсумнівно та незаперечно жахливий, масово-епідемічно поширений голод серед селянського населення в УСРР?

Навіть Совіти, як побачимо ще, не замовчують вже голоду на українських землях своєї держави, але як факт з минулого. Вони абсолютно виключають можливість повторення його у 1934 р. з огляду на дуже гарний торішній врожай саме на Україні. Через це, мовляв, зайвою й недоцільною є протиголодова пропаганда за кордоном та заходи в напрямі організації міжнародної порятункової акції для захисту радянського населення в загрожених районах СРСР.

Це твердження є зовсім помилковим. Торішній голод на півдні Радянщини не був явищем випадковим або епізодичним, викликаним якимись непередбаченими причинами. Навпаки, – і це одностайно стверджують усі знавці та дослідники совітського життя, – катастрофічний голод на Україні та Кубані у 1933 р. був логічним та неминучим наслідком аграрної політики совітської влади, що силомиць та руйніницькими способами проводила там колективізацію. Цитований

вище англійський експерт-агроном, що об'їхав торік Кубанщину, закидає Совітам брутальне відбирання у селян збіжжя й у цьому добачає причину голоду. «Голод, – каже він, – є не стільки вислідом неврожаю в останньому (1932) році, як брутальної кампанії держави по забиранні збіжжя» («The Daily Telegraph», 25.VIII.1933).

Особливо ж у 1933 р. хлібна кампанія в наказу Москви на Україні була планово-брутальна та безоглядна. Адже ж теперішній московський диктатор на Україні Постишев застерігав у своїй відомій промові 19.VI.1933 р. проти зайвої «чутливості» та «людяності», що «потурає» інтересам консументів¹⁵ і на другий план відсуває потреби «держави...», а на перше місце ставиться справа місцевого виживання. Чи це означає, – казав він, – що місцеві комітети, підтримуючи споживчі інтереси селянства, роблять на шкоду пролетарській державі?»¹⁶. Це була прелюдія до ухвали Центрального Комітету Всесоюзної Комуністичної Партії (від 10.VI.1933 р.) у справі хлібозаготівель, «яка наказувала: всупереч практиці минулих років, ніхто не сміє ухилитись від обов'язку віддати державі приписану кількість хліба безпосередньо після збору»¹⁷. Коли за точне й рішуче виконання цього більшовицького наказу особисто відповідальними мали бути совітські уряди й комуністичні партійні чинники, то неважко собі уявити технічні засоби, якими проводилась реалізація хлібозаготівель на Україні восени 1933 р.

«Ганьбою минулого року» (себто 1932) назвав Постишев виконання хлібозаготівель на Україні. Др. Е. Амменеде, один з ініціаторів міжнародної порятункової акції для голодуючого населення СРСР, пише із цього приводу: «У минулому році (1932) в брутальний спосіб забрали селянам їхнє збіжжя, так що вже в лютому шаліла на Україні, тій колись найбагатшій землі, а також над Волгою й на Кубані, страшена голодова нужда...» («Діло», 29.VIII.1933).

Постає природне запитання: чого ж можна сподіватися у 1934 р., коли восени 1933 р. з наказу Москви реалізація врожаю торішнього проводилась в інтересах держави, без огляду на інтереси краю, нещадно та безоглядними засобами, що виключають будь-які сантименти?! Чи є, отже, підстави очікувати повторення голоду також і в

¹⁵ консумент – тут: споживач; від *consume* (лат.) – споживати (В. П.).

¹⁶ В. Мудрий. Лихоліття України... – С. 61, 62.

¹⁷ Там само.

цьому році? Знавці совітських відносин і аграрної політики рішуче передбачають нову голодову катастрофу року 1934. Один із них, відомий російський економіст С. Прокопович, що спеціально й систематично стежить та досліджує господарський розвиток і стан речей в СРСР, в грудні 1933 р. мав у Празі виклад про «Голод у Росії та його причини» (див. «Послѣднія Новости», 29.XI, 5–6.XII.1933). Він констатує, що причини щорічного голоду в СРСР – не метеорологічного, а суспільно-політичного характеру. «Саме через це, – каже він, – є цей голод такий страшний». Бо коли перед війною вибухав на Україні або Північному Кавказі голод внаслідок неврожаю, викликаного метеорологічними причинами (головно посухою), тут усе була надія, що гарний майбутній врожай ліквідує цю катастрофу так, що за 2-3 роки відновлювалися нормальні відносини в країні, охопленій голодовою пошестю. Зовсім інакше, на думку цього автора, уявляється ця справа тепер, коли голод спричинений суспільно-економічними причинами, що постійно діють у совітському режимі. «Як же поборювати такого рода явище?», – запитує цитований автор і відповідає так: «Ясно, що тільки радикальна зміна самих підвалин економічної політики уряду може спрямувати енергію населення на раціональній шлях селянського господарства. Але так само ясно, що без активного втручання самого населення не можна сподіватися зміни в урядовій політиці»¹⁸.

В цьому саме й полягає трагічний *circulus vitiosus*¹⁹ безнадійної більшовицької дійсності. Совітська влада безоглядно проводить на своєму населенні соціальну вівісекцію. В результаті цього голод. Населення, доценту виснажено ним і дошкульним терором ГПУ, масово гине й не має змоги впливати на політику Совітів, що в свою чергу без активного втручання з боку радянського населення залишається без зміни, себто загрозливою не тільки для його добробуту, але й для самого існування взагалі.

¹⁸ Проф. С. Прокопович у вступі свого викладу так характеризує соціально-економічну політику більшовицького режиму: «...Совітська влада, – каже він, – так без страху проводила хірургічні операції над народно-господарським організмом, що немов лікарю, не бажуючому переконати світ у своєму нецтві, їй у найвищій мірі хочеться мати докази виправдання цих ризикованих операцій». Безпосередніми причинами голоду в СРСР є, на його думку, надмірна індустріалізація та ще більш непомірна колективізація, що руйнує тканиво народного господарства, не компенсуючи цієї руйнації рівновартною заміною старих форм господарства новими... А в результаті цього – масовий та перманентний голод під Совітами.

¹⁹ *circulus vitiosus* (лат.) – порочне коло (В. П.).

Не тільки, однак, теоретичний прогноз зовсім певно передбачає повернення голоду в СРСР – всупереч дуже гарному врожаю в минулому році. За це промовляють вже також достовірні факти та докази звідти. Зупинимося, отже, на деяких з них.

Московський кореспондент «Kuriera Warszawskiego» (1933, ч. 224), отже часопису, доброзичливо настроєного до Совітів і якого тяжко запідозрити в українофільстві, вже після жнив 1933 р. так змальовує стан речей на радянській Україні у своїй статті «Голод в СРСР»: «Трупи померлих з голоду на вулицях Києва є щоденним явищем; знову з'явилися тисячі „безпризорних“, нещасливих залишених дітей, існування яких просить за найбільшу благаючу до неба помсту над злочинним комунізмом. Голод на радянській Україні й на давніх просторах козацьких військ, такий страшний, що цілі села залишилися без населення, яке повтікало, шукаючи хліба й порятунку, вже не є таємницею, і якщо совітський уряд ще вагається зі зверненням на це уваги світової опінії на потребу порятункової гуманітарної акції, то це робить тільки з моментів престижних, щоби, мовляв, не принижувати себе зверненням до капіталістів за порятунком того населення, яке цей уряд довів до такого безприкладного зубожіння». Наприкінці жовтня цей самий журналіст п. Е. Ерґо публікує в «Kurierze Warszawskim» (23.X.1933) статтю під заголовком «В обличчі голодової катастрофи», де ще більше похмуро змальовано жахливе положення на радянській Україні. Він констатує спочатку, що торішній врожай в СРСР взагалі, а на Україні зокрема, був знаменитий. Пшениці та жита вродило на 50% більше, ніж позаторік. «Ця обставина, – продовжує автор, – викликала оптимістичні настрої, відгуки, які швидко дісталися на сторінки західної преси, перекреслюючи менш голосні, бо старанно тушовані Москвою, відгуки голодової катастрофи, яка захопила цього літа радянську Україну й землі козацьких військ. Тепер слід ствердити, що цей оптимізм був передчасний. Виявляється, що наслідки “соціалізації” хліборобства й цього річного голоду захопили хліборобство України (в оригіналі – полудневої Росії – Б.) глибше, ніж це передбачали найбільш неприхильні до Совітів обсерватори російського життя. Навіть вони не припускали, що розклад рілничого організму України і Північного Кавказу зайшов так далеко, що цього річні гарні жнива не викличуть належного покращення. Виходить, що справедливіший був песимістичний підхід до ситуації. Про це свідчать звідомлення комісаріату хліборобства у Харкові, що

стосуються перебігу цьогорічних осінніх засівів на Україні. З тих звідомлень тхне жахом насуваючої нової катастрофи. Числові дані цих звідомлень свідчать про те, що полуднева Росія (Україна – Б.) увійшла до фази довготривалої господарської депресії, яка прирікає цей колись квітучий край майже на цілковиту руїну. Досить сказати, що 1 жовтня ц. р. (1933 – Б.) закінчено сівбу на радянській Україні ледве на 5 млн. га, себто на половині того простору, що був визначений у цьогорічних засівах збіжжя. Це заповідь неминучої голодової катастрофи, що захопить у 1934 р. радянську Україну в далеко більшій мірі, ніж у цьому році. Причини тієї ситуації загальновідомі. Вони пов'язані із славетним експериментом “колективізації”, перед наслідками якого застерігали Сталіна, Кагановича та інших потентатів²⁰ СРСР не тільки буржуазні критики комуністичного ладу, але попереджала також їхня власна “права” опозиція. Колективізація унеможливила належне проведення сівби у 1932 р.; спричинила голод у 1933 р.; унеможливила покращення на довший період часу, а тепер довела до масової смертності, що в нечуваний спосіб вилюднює цілу Україну...».

Маємо ще інше, так само авторитетне ствердження поворотної хвилі голоду на Україні вже після жнив минулого року. Є стаття канадського дописувача часопису «Daily Star» (Toronto, Ontario) п. П. Ван Пассена (P. Van Passen) під заголовком «Збіжжевий совітський податок вважають причиною злиднів селян». Стаття ця, що появилася у вище цитованому щоденнику 13 листопада 1933 р., була написана під особистими враженнями автора з побуту на радянській Україні й датована: Київ, 25 жовтня 1933 р. Її варто було навести без скорочень з огляду не лише надзвичайно цікавого фактичного матеріалу, поданого в ній, але також і беручи на увагу вичерпне та річеве з'ясування причин голодової катастрофи в СРСР її автором. Але за браком місця доведеться обмежитися тут найбільш цікавими та документальними фрагментами з неї.

«Незважаючи на врожай цього року, російське населення стоїть перед подальшим роком великих злиднів. Старі селяне, що пережили голод минулої зими, певні, що перед ними стоїть нова мука, “ще страшніша”, як минулого року. Деякі відповідальні члени комуністичної партії, упевнившись, що їх ніхто не підслуховує, визнають, що стан голоду рішучо неминучий у сезоні 1933–34 р.

Причиною цього дива, голоду серед достатків, є спосіб, у який уряд збирає збіжжевий податок. Рішуче забагато забирають, щоби

²⁰ потентат – правитель; від *potentatus* (лат.) – володар (В. П.).

лишити сільським околицям на Україні на життя. Протести нічим не допомагають.

Високі урядовці комуністичної партії на Україні, які мали відвагу й насмілилися сказати, що нова система збирання збіжжя руйнує селян і допроваджує їх до злиднів та голоду, просто втрачають свої посади. Заславський, Карачевський і Рибак – ці прізвища на устах кожного у Києві. Це три урядовці, що, наражаючи своє життя на небезпеку, повідомили Москву про руйнітельні способи збирання збіжжя. За це їх усунули з посад і оскаржили у “троцькізмі” та “контрреволюційності”. За ними пішли хмари менших урядовців. Десятки тисяч членів викинуто з комуністичної партії на Україні з наказу автократів з Москви упродовж кількох останніх тижнів. Звинувачення їх коротко можна окреслити одним словом: критикували. Налякані перспективами голоду на другу зиму, вони насмілилися мати сумніви щодо правильності способів збирання збіжжя...».

Автор далі звертає увагу на те, що теоретично, на підставі останнього декрету про збіжжеву данину, селяне мали віддати 30% врожаю; це значить, що їм мусило б лишитися коло 70% (мова про селян, що не є в колгоспах і на поганому дуже рахунку у совітської влади як елемент політично непевний). На практиці це виглядає зовсім інакше. Ніде селянам-власникам не залишилося 70% збіжжя, але «тільки 20%, 15% і 5% або й зовсім нічого, як у деяких округах». Збирачі не звертають уваги на те, скільки справді вродило збіжжя. Вони держаться планів посіву, які були укладені вже давненько в канцеляріях збіжжевого тресту. В багатьох округах багато менше засіяно, ніж урядово було сплановано, але обрахунки зборів все одно мусять бути виконані, а це відбивається на селянах.

Уряд покладає вину на різницю між обчисленням, скільки мало вродитися збіжжя й скільки насправді вродилося, на ворогів уряду, куркулів та шкідників. Тих людей обвинувачують, що вони навмисно сіяли менше, ніж уряд передбачав.

Фактично ж у багатьох околицях селяне повмирили з голоду; інші були занадто виснажені, щоб засіяти поля. Проте збирачі вимагають, щоб їм віддати таку кількість збіжжя, немов кожен акр землі вродив стільки, скільки йому призначено за обрахунками. І те, що селяне уважають своїм, чим мають право розпоряджатися по своїй волі, урядові збирачі забирають знову, виконуючи накази декрету дослівно. Через те, що урядові збирачі є фанатичними членами партії, а член партії

вбачає у кожному селянинові явного чи таємного ворога влади, можна собі уявити, що з ним не панькаються дуже при відбиранні збіжжя.

Треба ще тут додати, що «колективні господарства не роблять виїмки. Звідти теж беруть податок на підставі того, скільки мало бути засіяно, а не основі того, скільки дійсно...».

Автор цитованої статті посилається далі на свідoctво одного чільного члена компартії, старого революціонера, який сказав йому, що багато колгоспів вилюднилися, бо робітники повтікали з них. «Є села, – казав він, – де не залишилося жодної живої душі й де всі хати порожні». Подібні твердження згаданий канадський журналіст чув від багатьох і через це не вважає їх сумнівними. Одночасно урядові чинники, каже він, запевняють на кожне питання, що все гаразд, «іде чудово й зовсім згідно з передбаченими планами». Сперечатися з ними на підставі особистих вражень чи вірогідних заяв – це значить наражатися й ставати підозрілим. Сопітські діячі мають на це згори пояснення. Мовляв, «наші вороги працюють над затроєнням публічної опінії».

Висновки автора про сучасне фактичне положення на Україні такі:

«Та який би не був погляд урядовців, є незаперечним фактом певність селян, що засобів, які залишаться їм після сплати податків і повернення давніших позик, зовсім не вистачить їм на надходячу зиму. І що це не жарт, а правда, доводить факт, що вже почалася нова мандрівка десятків тисяч людей із сел до міст. Коли уряд не припинить цього, сільські округи на зиму залишаться без людей, а кампанія засівів знову буде позаду планів».

Небезпечну загрозу голодової катастрофи в 1934 р. стверджують також приватні листи звідти. В них є скарги на непомірні податки, якими сопітська влада обкладає селянство. Ось, наприклад, закінчення одного листа від 24.X.1933 (з архіву Варшавського допомогового комітету): «Коли б не налоги, лекше було б, а то на тих, хто не в колективі, накладають багато; на мене за рік грошима до 250 карб. та молока 115 літрів. Взагалі налоги дуже великі на населення. Описувати бідуння людське не буду тобі, бо якось тобі писав; мало що змінилося, а к весні буде гірше, ніж було цього року».

В іншому листі від 18.XI.1933 (також із вище згаданого архіву) автор докладно змальовує положення на Україні в зв'язку з торішнім урожаєм. Він пише:

«Хліб вродив на диво скрізь, але постійні дощі зовсім зіпсували: багато пропало в копах, в скирдах, а найбільше в кагатах, бо в держа-

ви не було зсипних пунктів достатньо та зсипали зерно на купи великі, нічим не накриті, а тому зерно проросло й багато погбло. Картопля в землі гниє вже зараз, а зимою була недоступна, бо зараз люде й ми їмо, а до весни не хвате; огірки, гарбузи, квасоля й кукурудза – пропали. Так що весною я передбачаю голодовку більше, ніж цей рік; якщо не добуду грошей і не запасу картоплі й борошна, то весною загинемо...».

В наступному розділі ми побачимо, що, попри всі зусилля, більшовикам не вдалося приховати катастрофічного голоду на Україні; бо-дай *post factum* вони мусили його визнати із властивою їм демагогією. Політично намагалися скинути відповідальність за це лихо на рахунок неминучого «класового ворога». Але Совіти дуже хвилює й турбує доля минулого врожаю й ще більше те, що чекає їх на продовольчому відтинку в 1934 р. Правовірний радянський малорос п. Мануїльський на сторінках «Известий» (26.VIII.1933) запобігливо нагадує, що останній «збір хліба є політичним іспитом членів партії та її кандидатів». Цей самий московський офіціоз мудро писав, що «великий врожай не має викликати запаморочення голови», бо, мовляв, «боротьба за втрату хліба не кінчається ще в полі». «Известия» (3.VIII), звісно, нагадують про «класового ворога», що «простує тепер і простуватиме на майбутнє по лінії зриву зборів, саботажу, злочинного перекручення постанов партії та уряду відносно реалізації врожаю».

Як бачимо, більшовики заздалегідь і наперед забезпечуються вже проти загроз майбутнього голодового лихоліття в 1934 р., деінде шукаючи його винуватця, а не у своїй суспільно-господарській та земельній політиці. На основі вище наведених фактів і доказів є всі підстави припускати, що в цьому році голодова катастрофа новою повинню залле українські землі під Совітами та південь Радянського Союзу взагалі.

Виникає дуже природне й спокусливе запитання: Хто ж голодує в СРСР?

Точно на нього так само неможливо відповісти, як і на вище поставлене тут запитання: скільки людей загинуло від голоду в Радянському Союзі в минулому році?

Можна було би подекуди модифікувати згори висунене запитання, а саме в напрямі з'ясування, які суспільні групи найбільше загрожені голодом по той бік радянського кордону? Соціологічно беручи,

начебто неважко дати на нього теоретичну відповідь; але завдяки специфічним умовам громадського життя під Совітами ця відповідь практично буде суперечити дійсності. Теоретично, бо СРСР є соціалістичною та робітничо-селянською державою. В ній зобов'язує й вирішає про громадські права населення трудовий принцип. Беручи до уваги, що понад 90% населення СРСР належить саме до трудових мас, виходило б, що 1/10 людності цієї держави, отже, якихось 16 мільйонів, загрожено коли не абсолютним голодом, то в кожному разі хронічним недоїданням. Річ у тому, що Радянський Союз перебуває у перманентній харчовій кризі. Через те там заведена система «продовольчих карток», з одного боку; а з другого практично не існує вільного продажу харчових продуктів, якими держава розпоряджає, мовляв, в монопольному порядку. Але «продовольчі картки» різних, зрештою, категорій і градацій отримують лише трудові елементи міського населення. Розподіл їх проводиться формально на підставі суспільного моменту, отже, належності до того або іншого класу. Фактично ж і на практиці вирішальним є політичний критерій, себто момент громадської благонадійності та лояльності щодо панівного совітського режиму. Через те, власне, дуже зменшується число належно забезпечених харчами в СРСР. Бо, крім абсолютно безправних під цим оглядом т. зв. «лишенців» – цих совітських справжніх паріїв, до яких зараховані представники всіх суспільних груп, загалом належних до т. зв. «відживаючих класів» (духовенство, шляхта, буржуазія, капіталісти, значна частина колишньої інтелігенції), на положенні знедолених і продовольчо незабезпечених легко можуть опинитися також і представники працюючих та трудових мас. Як відомо, суспільна політика Совітів виявляє тенденцію примусово прикріпити як робітництво, так і селянство, до певного місця осідку в зв'язку з їхньою працею чи то на промислових підприємствах, чи то у «колгоспах» або у «радгоспах». Робітник чи селянин, який самовільно кидає фабрику або «колгосп», механічно позбавляється продовольчого забезпечення. А тому, що це діється масово, зростають дуже кадри голодуючих і вічно недоїдаючих. Совіти, щоправда, вихваляються, що у СРСР немає безробіття й господарчої кризи, як в Європі або в Америці. Проте фактом є те, що у зв'язку з раціоналізацією у промисловості та механізацією сільського господарства в СРСР, у цей час відчувається зайвий надлишок робочих сил, особливо ж у «колгоспах». Цей елемент значно поширює кадри

жертв голодової епідемії. Непомірна машиноманія більшовиків, яку комісар хліборобства Яковлів захоплено вихваляв на XVI з'їзді ВКП (1930), кажучи: «Метал і нафта замість оспіваного ліберальними поетами людського поту», – поки що Совітам боком вилазить. За це СРСР мусить і буде ще довго доплачувати масовим голодом носіїв «людського поту», переможених у колгоспах потужним трактором. Ситуація в колгоспах взагалі не є така рожева, як її змальовує оптимістично більшовицька преса. Чеський будівничий, що збудував Совітам в порядку п'ятирічки зразкове місто Альга (Казахстан) та написав про свої враження з побуту в СРСР одну з найкращих книг про Совітський Союз взагалі (до речі, у дуже оригінальній формі двадцяти відкритих листів, адресованих Сталіну²¹), повертаючись до Праги, зустрівся по дорозі в Оренбурзі з директоркою великого колгоспу (5000 га) в цих околицях. Вона їхала саме до Москви, щоби подати звіт про діяльність свого колгоспу. В розмові з чеським спеціалістом, що цікавився наслідками цієї системи сільського господарства, вона щиро зізналася йому: «Сили (себто, селяне – Б.) є якнайгірші. Все краще тікає з колгоспів...»²², головно же справжні та добрі хлібороби. Це пояснюється тим, що в колгоспах найкраще живеться ледачим і гіршим, а не кращим господарям, як це мусив визнати нещодавно авторитетний совітський достойник п. Чернов, констатуючи, що у зв'язку з проведенням хлібозаготівель «...страдал в первую очередь лучший колхозный ударник, получивший большее количество хлеба за трудодень, торжествовал лентяй, у которого нечего было заготовлять...» («Правда», 11.XI.33).

Як було вже сказано, в найгіршому положенні щодо харчування знаходяться в СРСР т. зв. «лишенці», отже, люди, позбавлені більшовиками громадських прав і, головно, «продовольчих карток». Вони справді приречені на голодну смерть. Скільки їх? За обрахунком К. В. Гувера, в 1930 р. мало бути таких лишенців загалом 8 мільйонів²³. Це, річ ясна, мінімальне число. Фактично цих більшовицьких паріїв, скупчених головно по містах, може бути вдвічі більше, беручи до уваги, що число їх поступово зростає за рахунок неслухняних селян і робітників, що тікають від закріпачення совітським урядом.

²¹ Josef Peryl. Dvacet dopisů Stalinovi (Česky odkorník na stavbe petiletky). – Praha, 1932.

²² Там само, с. 228.

²³ Calvin B. Hoover. The Economic Life of Soviet Russia. – 1931. – P. 282, 283.

Я свідомо вживаю тут назви «парії». Більшовики теоретично прямують до знищення суспільних класів, себто до безкласового суспільства, але фактично завели справді кастовий устрій, що у своїй істоті заперечує революційну засаду рівності. Щиро й майже цинічно визнав це нещодавно відомий совітський публіцист і діяч К. Радек знаному польському журналістові Е. Новаковському, що відвідав його в Москві. Польського гостя вразив насамперед зовсім не пролетарський спосіб життя Радека, але ще більше оця заява большевицького лідера й революціонера: «Так, Ви маєте рацію. Загальна рівність – це абсолютна нісенітниця. Доки існуватиме людство, люди не можуть бути рівними. Це – нонсенс!».

Коли «лишенці» – це парії совітського більшовицького ладу, то члени комуністичної партії, особливо же сумно-славетне ГПУ, ударники, червона армія – це елітна каста у совітській державі. До неї слід ще додати високу совітську бюрократію, а подекуди і фахових «спеців», без яких неможливе здійснення планової індустріялізації. Це, мабуть, єдина категорія совітського населення, що наїдається досита й не знає жахливих злиднів радянської буденщини. Скільки мільйонів належить до неї – не знати. В кожному разі доступ до цієї вищої касты совітського устрою дуже важкий. Зрештою, реґулярними чистками вона фільтрується раз-у-раз. Звісно, чисельно вона значно більша за групу «лишенців». Між цими двома суспільними групами совітського ладу існує не менш 2/3 радянського населення в стані перманентного недоїдання. Парадоксом совітського режиму слід визнати ту обставину, що недоїдають і голодують в СРСР постійно маси робітництва й особливо селянства. Ще більшим парадоксом є те, що голодують у першу чергу хліборобські маси на Україні та Кубані. Др. Е. Амменде у своєму новому меморандумі про неминучість поворотної хвилі голоду в СРСР в 1934 р. слушно підкреслив, що селянство кривавицею заплатило за промислову політику більшовиків та за їхню колективізацію. «Воно, – пише цитований автор, – несе найбільші, бо криваві жертви. Можна сміло й без перебільшень сказати: на його кістках будують нові фабричні гіганти та новий майбутній лад!»

Але із цих жертв найбільші гекатомби несе хліборобська Україна. Богом щедро наділена, сяюча скарбами земля та пишна своїм народом, кривавиться вона не для себе, без власної користі. І в тому сумна її доля – її трагедія» («Діло», 6.1.34).

III. Совіти та голод

Справу про це можна розглядати з двох боків, а саме: як Совіти реагували на факт торішнього катастрофічного голоду на півдні СРСР й особливо на Україні, та наскільки більшовицький режим і аграрна політика завинили чи спричинили катастрофу?

В цьому розділі ми маємо на увазі головню перший бік цього питання, бо про другий доводиться тут раз-у-раз згадувати. Зрештою, для кожного критичного обсерватора совітського життя починає бути вже соціологічною та економічною аксіомою, що суспільно-господарська політика Совітів, що цілковито нехтує природними потребами, реальними можливостями та економічними традиціями сільського господарства на Україні, є головною причиною, що викликала торішній жахливий голод у цій колишній житниці Європи, й то не як явище випадкове або епізодичне, але як хронічну та безнадійну пошесть...

На Україну Совіти дивилися винятково з погляду «хлібозаготівель». Москва вимагала від України, щоби вона своїм хлібом у першу чергу прогодувала державний центр. Держава – на першому місці, доводить у червні 1933 р. (отже, коли Україна фактично загибала від голоду) московський диктатор у Харкові т. Постишев, інтереси українського тубільного населення, програмно і планово відсуваючи на друге місце. Зайвою «чутливістю» та «людяністю» вважав він протилежний погляд. Постишев тільки стверджував офіційну позицію Центрального Комітету Всесоюзної Комуністичної Партії, недвозначно висловлену в його постанові від 24.I.1933 р., отже, знову-таки в час, коли на Україні голодова катастрофа почала набувати загрозливого характеру. «Центральний Комітет, – читаємо в цій постанові, – уважає за доведене, що партійні організації України не виконали доручених їм завдань щодо організації хлібних заготівель і виконання хлібного плану». Іншими словами кажучи, були занадто «чутливі» й занадто «людяні». Конкретно це означало, що в 1933 р. не повинно було цього статися. З України мали взяти стільки, скільки цього вимагала Москва на підставі своїх паперово-бюрократичних обрахунків, не рахуючись ні з чим іншим, а отже, і з фактичним її положенням.

Річ ясна, що в такій ситуації Совіти не визнавали та приховували, особливо перед чужиною, факт голодової епідемії на півдні СРСР й, зокрема, на Україні. Замовчували та затаювали вони цю катастрофу також і з престижних мотивів. Адже ж геніальний провідник і визнаю-

чий наперед т. Сталін заповів вже на 1932 р., що СРСР, себто головно і в першу чергу Україна, мають бути найхлібнішими країнами світу. Зрештою, після закінчення, звісно, «успішного» першої «п'ятирічки» та після ударного проведення колективізації на радянській Україні голод теоретично був для більшовиків річчю не до прийняття. Що він фактично існував, це їх мало обходило. Більшовики – фанатичні доктринери: вони захоплюються тим, що мало би чи має бути, та легкодушно нехтують тим, що і як є в дійсності. Нічого дивного, що для них торішній голод був просто інтригою чи вигадкою ворогів Совітів, інакше кажучи, замаскованим інтервенціонізмом.

Але більшовики чудово розуміють, що не так легко голодову катастрофу зовсім заховати перед закордоном. Адже ж на території СРСР буває чимало чужинців. Не всі вони типу п. Б. Шоу чи Ед. Ерріо. Не всі вони дивляться на сучасну дійсність під Совітами скрізь рожево-футуристичні окуляри невідомого й дуже сумнівного майбутнього. Багато закордонних журналістів, що стало перебувають у Москві, добре знають російську мову й чудово орієнтуються у фактичному стані річей в совітській державі. Їх, звісно, нелегко обдурити різними «потьомкіадами», як пана ліонського мера²⁴.

І тут доводиться констатувати цікавий та знаменний факт. Більшовики торік, заперечуючи та очевидно приховуючи факт голоду на Україні, одночасно роблять превентивні заходи, щоб не пускати чужих журналістів у райони, найбільш загрожені голодовою пошестю, отже, й у першу чергу на Україну та Північний Кавказ. Із цього боку надзвичайно цікавою та документальною є телеграма п. Р. Р. Барнеса (R. R. Barnes), московського спеціального кореспондента «New York Tribune» (21.VIII.1933), зміст якої наводимо тут з невеликими скороченнями.

«Нові цензурні приписи справді замикають доступ постійним закордонним кореспондентам у Совітах до тих країв, де положення некорисне.

Україна й Північний Кавказ, де був великий голод зимою й весною, тепер замкнені для самостійних поїздок кореспондентів.

Від п'яти років заповідають тут великі врожаї, а що тепер забороняють закордонним кореспондентам поїздки для перевірення правди, то це заповідає знову жажливу зиму у країнах, де мав бути врожай...

²⁴ Ідеться про Едварда Ерріо – мера Ліона, який заперечував факт голоду в Україні (В. П.).

Сьогодні совітський уряд заборонив постійному кореспондентові денника "Christian Science Monitor" (з Бостону, Масс.) Вільямові Г. Чемберлену, який живе у Москві 11 років, поїхати на Кубанщину й Полтавщину та Харківщину, хоч донедавна він міг вільно їздити в різні кінці Совітського Союзу.

Совітська влада не дозволяла обсерваційні поїздки від лютого цього року.

Коли я в січні описав ситуацію на Північному Кавказі, совітське пресове бюро порадило мені більше не виїздити на провінцію. А коли з початком квітня я купив собі залізничний квиток до міста на Україні з наміром поїхати на села, рішучу пораду замінили мені на невідкличну заборону.

Повідомлення кореспондента німецького денника "Kölnische Zeitung" з поїздки до Київщини на Україні були такі, що після всіх головних кореспондентів у Москві кликали до пресового бюро й остерігали, що на майбутнє кожна поїздка на провінцію мусить мати окремий дозвіл закордонного комісаріату.

Закордонним кореспондентам, що приїзять сюди на короткий час, дозволяють виїздити на провінцію під "охороною", але це нагадує потьомкінські села, які будували для цариці Катерини Великої.

Я не хочу викликати враження, що Совіти побудували театральні села, але можна сказати справедливо, що совітська влада зуміла знаменито закрити перед чужинцями-подорожніми прояви того, що сталося минулої зими й весни.

По правді, новий указ сильно зменшив вартість утримування постійних кореспондентів у цьому краю.

Теперішні обмеження цілком змінюють політику прем'єра В. М. Молотова, який у 1931 р. запрошував закордонних кореспондентів, щоби вони самі перевірили, чи є примусова праця у совітських лісових таборах» («Діло», 9.IX.1933).

Цей документ занадто красномовний і не потребує, отже, жодних пояснень. Але ми можемо доповнити його ще іншим та навіть офіційним, з якого читач побачить, що більшовики *post factum* і під першим враженням гарного торішнього врожаю на Україні визнавали факт голоду з деякими, звісно, застереженнями й, зрештою, як річ минулу, що не може вже повернутися. Обидва ці документи – це телеграми, легально вислані та цензуровані у Москві: через це автентичність та вірогідність їх є поза всякими сумнівами.

Цю другу телеграму вислав з Москви (22.IX.1933) кореспондент американських часописів агенції «Associated Press» п. Стенль П. Річардсон, що під час жнив минулого року зробив тижневу подорож через Україну та Північний Кавказ, а у Харкові мав офіційне інтерв'ю з головою політвідділу п. Асаткіним, який констатував факти смертей від голоду на Україні й навіть подав число їх, але московський цензор викреслив цей абзац зі згаданої телеграми, вважаючи, що ці дані не «урядові», «хоч вони, – каже цитований кореспондент, – були значно менші за ті „мільйони“, про які розголошено в світі...».

Цей самий совітський достойник констатував далі, що останньої зими загинуло багато худоби й коней та що люди масово тікали з «охопленої голодом країни...», але начебто тепер багато з них повертається... Цитований кореспондент марно намагався дістати статистичні дані про число жертв голодової катастрофи на Кубані. Урядові чиновники ухилялися від відповіді на такі запитання і казали тільки, що «умови життя там були дуже погані». Пан Асаткін вину за торішню голодову катастрофу покладає на селян. Він казав: «Клопіт у тому, що багато селян думало собі, що коли вони вписалися до колгоспів, то уряд заопікується ними без огляду на те, чи вони працюють, чи ні. Я гадаю, – додав цей совітський достойник, – що ми вже навчили їх, що таке мислення є неправильним і що ті, що не хочуть працювати, не будуть їсти. Ми не можемо підтримувати ледарів, і чим скоріше селяне це зрозуміють, тим краще буде для них...». Американський журналіст гадає, що цей «голодовий метод» виховання мав успіх. Доказом цього, на його думку, є «та швидкість, з якою поступає тепер збір жнив під натиском політвідділів, що завідують тепер хліборобством». На нашу думку, цей темп скоріше слід пояснити згаданим натиском, ніж громадським вихованням шляхом голоду...

Коли виявилось, що торішній врожай на півдні СРСР справді дуже гарний, більшовики почали визнавати майже урядово факт голоду напередодні жнив, звісно, по-своєму пояснюючи причини цього лихоліття та деінде шукаючи його винуватців, тільки не у своєму режимі.

Московський диктатор на Україні п. Постишев, якого Москва послала до Харкова для поборення українського націоналізму, а фактично для «прибрання УСРР до рук» у дусі державного централізму, що запанував нині переможно у совітській внутрішній політиці, у своїй промові на пленарному засіданні Донецького Окружного Комітету (18.IX.1933) вже досить виразно натякав на голод, кажучи:

«Причина цілого ряду від'ємних, дуже небезпечних явищ на селі полягає, звісно, не в колгоспах, як це намагаються довести наші вороги, але в завзятій класовій боротьбі, що ведеться довкола колгоспного будівництва. Боротьба ця була жорстока. Куркулі, петлюрівці та інші протирадянські елементи організували проти нас гурти колгоспників: "Сій або не сій, збирай чи не збирай – все одно більшовики заберуть усе!", – таке було їхнє "вірую". Всю свою силу, всю свою діяльність класовий ворог спрямував на те, щоб породити голод в краю й тим шляхом витворити ґрунт для контрреволюційного повстання».

З промови т. Постишева виходило, отже, що голод планово організували протисовітські чинники з контрреволюційною метою. Ця теза про голод є нині офіційною та дуже популярною в офіційних совітських колах. Докладно розвинув її т. Косіор, секретар КП(б) у своїй голосній листопадовій промові в Харкові. Ствердити її має аранжований оце саме процес проти націоналістичних «шкідників», що буде, мабуть, новим виданням сумно-славетного харківського монстр-процесу в справі апокрифічного «Союзу Визволення України» (1930 р.), цього шедевр у провокаційних методів і техніки ГПУ.

Теза про те, що контрреволюція з допомогою еміграції організує масовий голод на Україні з метою підготування протирадянської інтервенції – в істоті своїй дика й просто божевільна. Вона нагадує того анекдотичного монгола, який, щоби помститися своїм лютим ворогам, повісився на дереві перед власною хатою. Визвольна боротьба шляхом національного самогубства через голод – до цього міг додуматися тільки хворобливий мозок більшовицьких сатрапів, спантеличених доценту манією переслідування та масовою провокацією. Проте саме ця теза в Харкові та Москві була тепер урядово канонізована. Нас вона цікавить лише остільки, що бодай *post factum* констатує голод на українських землях під Совітами в 1933 р., щоправда, як подію вже минулу.

Ще виразніше совітську тезу про голод розвинув т. Постишев у своїй промові на листопадовому пленумі ЦК КП(б)У. Цим разом, послаючись на якогось анонімного українського «націонал-фашиста» як на джерело своєї інформації. За «Известиями» (6.XII.1933), цитованими львівським «Ділом» (ч. 341), він мав казати про плани та завдання протисовітських організацій на радянській Україні таке: «Треба, щоби становище селян, незважаючи на добрий врожай цього року, погір-

шилось, а тому треба спонукати колгоспників, щоби вони завчасу косили збіжжя, агітувати між ними, що радянська держава відбере в них хліб під тим чи іншим приводом, та хибно обчислювати зароблені дні, щоби селяне менше одержували збіжжя». «Ці вороги українського народу пролазили нарочито до відділів планування сільського господарства України, щоби зменшувати площу засіву зерном та викликати тим самим труднощі в постачанні засобів харчування, щоби обтяжувати засів соняшників в районах, заражених хворобою цієї рослини, й позбавляти тим самим робітників та селян СРСР жирів. Ці люди протискалися нарочито до ділянки скотарства, щоби нищити худобу та намагатися цим шляхом підбурювати колгоспників та робітників України проти колективізації...» («Діло», 26.XII.1933).

Той самий т. Постишев у згаданій вище своїй промові констатував, між іншим, що «цей рік (1933 – Б.) є останнім роком ускладнень!». Воно трохи незрозуміло – звідки й через що ці ускладнення?! Адже ж перша п'ятирічка була здійснена з рекордним успіхом. Друга йде в такому ж самому темпі. Колективізація проведена також дуже успішно, коли вірити совітській опінії. Сталін у 1932 р. передбачав СРСР як найбільшу великодержаву світу. І наразі – якісь «ускладнення», «останній рік» та немов *deus ex machina*²⁵ – «класовий ворог» (контрреволюціонер, куркуль, петлюрівець), що дуже нагадує блаженної пам'яті «стрільчаника» за царських часів – традиційного винуватця всіх залізничних катастроф у колишній Росії.

IV. Світова опінія та голод на Україні

В передмові до цієї брошури була звернена увага на сучасну «моральну інфляцію». Після великої війни світ морально збайдужів. Повз те, що перед 1914 роком викликало б загальне обурення, тепер громадська думка проходить зовсім байдуже та мовчки. Політика й етика завжди ходили різними шляхами, але ніколи політика не була так аморальна та навіть антиетична, як тепер. В політиці все дозволено. Всі засоби виправдані, якщо вони ведуть до досягнення бажаної мети.

Цим пояснюється також те, що світова опінія досить байдуже ставиться до того, якими шляхами та методами більшовики будують свій лад. Особливо ж тепер, коли СРСР починає бути політичним чинником, з яким міжнародна дипломатія дуже рахується. Ось через що

²⁵ *deus ex machina* (лат.) – бог з машини (В. П.).

минулорічний голод не викликає у світі того відгомону, як наприклад, голод в 1921–22 рр. Ось чому менш успішними були заходи в напрямі організації міжнародної допомогової акції для порятунку населення, загроженого голодовою пошестю на Україні та на півдні Радянського Союзу взагалі.

Є виправдані до певної міри скарги на цю байдужість, що доходять сюди з того боку радянського кордону.

В одному, вище тут вже цитованому листі з України, що докладно й в історичній ретроспективі змальовує сучасний катастрофічний стан в цій країні, автор в кінці із жалем пише:

«Дивна одна річ. В Москві є кілька десятків кореспондентів різних часописів цілого світу. Чому же жодний з них не приїхав на Україну й не дав знати культурному світу про так страшну катастрофу?..» («Biuletyn Polsko-Ukraiński», 1933, ч. 19).

Ми бачили й ще побачимо, що закордонні журналісти на Україні побували та писали про це в європейській та американській пресі чимало. Ми знаємо, що навесні минулого року совітська влада обмежила й фактично заборонила такі інформаційного характеру подорожі чужих кореспондентів у райони, де лютувала голодова пошесть, даремно намагаючись приховати цю страшну катастрофу перед закордоном. Тут були вище наведені докази цього.

Отже, закид цитованого вище автора листа з України не є справедливий та виправданий. Але він має документальну вартість з іншого боку, а саме як доказ, що Совіти хинським муром відділили своє населення від культурного світу, що совітська преса свідомо приховує перед своїм громадянством усе, що діється не лише за кордоном, але навіть на теренах СРСР, оскільки йдеться про критичну опінію закордонних журналістів про совітську дійсність. Через це радянське населення, а зокрема українське, не знає про те, що і як чужа преса писала та пише про сучасну ситуацію на Україні, особливо ж про торішній масовий голод на українських землях, на Радянщині.

Але цитований автор документального листа з України підносить ще другий закид на адресу світової опінії. Він каже далі:

«Коли десь на далекому полюсі загине тільки один авіятник, то весь світ знає про це, й десятки експедицій посилаються для його рятування. Коли ж тут обіч загибає в Європі цілий нарід, гине понад 30

мільйонів людей, ніхто не простягне йому руки й не порятує крихтою хліба».

Цей закид справді більше виправданий. Ми побачимо далі, що офіційна Європа не хотіла нічого чути й знати про жахливий голод, який лютував торік на Україні. Вона, немов Пілат, умивала від цього руки, посилаючись на відповідні принципи та закони міжнародного дипломатичного ритуалу й традиції. «Моя хата з краю» було провідним гаслом цієї безхребетної Європи. В цьому саме найяскравіше виявилася та «моральна інфляція», про яку тут згадувалося вище. Але поза цією глухою й казенною Європою існує ще інша Європа, що не зневірилась у великих ідеях світової людяності та міжнародної солідарності. Ця справжня Європа не була байдужою та живо відгукнулася на страшне лихоліття, яке лавиною спало торік на Україну. Відгукнулася передовсім через свою вільну пресу, але й через гуманітарну ініціативу та заклик до організації міжнародної порятункової акції для України та суміжних радянських областей, захоплених також епідемічним голодом. Чимало голосів закордонної преси із цього приводу було згадано на попередніх сторінках цієї публікації. Про порятункову акцію в зв'язку з голодовою катастрофою буде мова далі та окремо.

Тут слід навести ще кілька типових та характерних виступів закордонної преси на доказ того, як світова опінія реагувала на торішній голод на українських землях під Совітами.

Передовсім треба констатувати, що про голод писала преса цілого світу, всіх країн і народів. Писала преса незалежна й часописи впливові, справжні представники громадянської опінії того чи іншого народу. Голод приховувала або заперечувала совітофільська опінія з одного боку й протиукраїнська – з другого. Замовчували голод ті, хто не знав або не хотів знати совітської дійсності. Поборювали порятункову протиголодову пропаганду та інформацію ті, кому вони заважали політично або дипломатично. І тут саме найстрашніше виявилася «моральна інфляція» т. зв. «Нової Європи», що боялася неприємної для себе, жахливої правди, виявляючи наочно совітофільський снобізм і політичне спекулянтство як докази «моральної інфляції» в сучасному післявоєнному світі.

Коли ми казали, що преса цілого світу відгукнулася на голодову катастрофу на півдні Радянського Союзу, то це не було жодне перебільшення. Подаємо тут список бодай тих часописів і пресових аґенцій,

що писали із цього приводу. Отже, англійські щоденники «Manchester Guardian», «Daily Telegraph», «Morning Post»; французські – «Matin», «Dipishe de Toulouse», «Temo», «Figaro»; німецькі – «Kölnische Zeitung», «Vossische Zeitung», «Berliner Borsen Courier», «Hamburger Nachrichten», «Germania»; італійський «Stampa di Torino»; ватиканський «Osservatore Romano»; австрійські – «Reichpost», «Neues Wiener Journal»; швейцарські – «Journal de Geneve», «Gazette de Lausanne», «Neue Züricher Zeitung», «Basler Nachrichten», «Basler Volksblatt», «Neue Basler Zeitung»; голландські – «Telegraf», «Neuwe Rotterdamshe Courant».

На окрему увагу заслуговує бельгійська преса як французької, так і фламандської мови, що найбільш уважно й систематично інформувала про голодову катастрофу на Україні та Кубані, й де слід особливо підкреслити річеві й вичерпні статті на ці теми п. Ердале (Jerdal). Зі слов'янської преси, крім української, звісно, про голод на Україні та Кубані писала польська, особливо же цитований тут варшавський тижневик «Biuletyn Polsko-Ukraiński», краківський «Czas», «Kurier Warszawski»; з чеської – головнo с.-д. «Právo Lidu», «Večerník Českeu», «Rada Slova», «Národní Osvození», «Národní Politika», «Národní Listy», «Venkov», «Zenoka». Окремої згадки заслуговує преса американська, а також канадська, та їхні кореспонденти, що об'їхали райони масового поширення голоду й докладно інформували про це лихоліття на шпальтах численних своїх видань та через «Associated Press», докази чого наведені були тут у попередніх розділах.

Про голод у СРСР писала також скандинавська й балтійська преса. Крім щоденної закордонної преси, звичайно про голод на Україні та на півдні Радянщини писали також тижневики, щомісячники, маґазини. Обсяг цієї праці не дозволяє подати тут список усіх чужих журналів і публікацій, що інформували світову опінію про голодове лихоліття в СРСР. Для ілюстрації, що і як писали із цього приводу в чужій пресі, наведемо тут у доповнення до сказаного ще кілька голосів закордонної громадської думки в справі голоду на Україні.

У впливовому швейцарському щоденнику «Journal de Genève», що систематично стежить за подіями та ситуацією на Радянщині, з'явилася (26.VIII.1933) цікава вступна стаття під заголовком «Україна як невральгічна точка», в якій автор (п. Р. Е. В.) змальовує катастрофічний стан на радянській Україні на тлі московсько-українських взаємин за

теперішнього більшовицького ладу, слушно констатуючи протиукраїнський та окупаційний характер совітської політики щодо України. Він правильно звертає увагу на те, що на Україні знаходиться ключ до сучасного внутрішнього важкого положення в СРСР. Але оскільки Москва марно намагається запевнити своє становище у Харкові, то більшовики «без жалю б'ють Україну», – каже він і далі додає: «Со-вітський режим спирається на Україні винятково на ГПУ та багнети». Проти Москви виступають рішуче свідомі українські комуністи, не за-паморочені більшовицьким «інтернаціоналізмом», що в дійсності є лише замаскованим московським державно-націоналістичним цен-тралізмом. «Україна, – читаємо далі в цитованій статті, – стає під час цього літа 1933 – літа голоду – невралгічною точкою Сходу Європи. Довкола неї зав'язуються політичні інтриги та вчені калькуляції в той час, коли її зголоднілі селяне сотнями тисяч вимирають на плодю-чій землі...». У відомому англійському журналі «Fortnightly Review» (V, 1933) М. Мегерідж так змальовує жакливі відносини на україн-ських землях під Совітами:

«Під час нещодавніх відвідин України я бачив подекуди ту бороть-бу, що її веде совітська влада проти селян. Поле бою спустошене, як у справжній війні, а нищення ведеться далі. По одному боці – мільйони селян, з тілом, опухлим від голоду; по другому – жовніри, члени ГПУ, що виконують накази диктатури пролетаріату. Вони накинулися на країну, неначе хмара сарани, й пограбували все, що було до з'їджен-ня; вони порозстрілювали й повиселяли тисячі селян, іноді цілі села; вони перетворили найплодючішу країну світу у сумну пустелю...».

Треба тут зазначити, що неминучий катастрофічний голод ствер-джував і передбачав ще навесні 1932 р. В. Штайн – кореспондент «Vossische Zeitung» (27.V.1932), який під час тогочасного свого побуту на Україні констатував масове тиняння українського селянства перед насуваючою лавиною голодового лихоліття. Цей журналіст, добре оз-найомлений із совітською дійсністю, тоді ж написав: «То не сарана, не посуха, не кепський урожай є причиною цього голоду, але безглузде прискорення колективізації...».

Фламандський щоденник «Gazette van Gent» (3.IX.33) у вступній статті «Земний рай (Росія, якою вона є)» на підставі фактичних мате-ріалів, опублікованих у паризькому «Le Matin», влучно іронізує з не-критичної совітоманії бельгійських соціалістів. Впливовий фламанд-

ський католицький щоденник «De Landvacht», що виходить у Генті, помістив у минулому листопаді дві вступні статті про Україну в зв'язку з голодовою катастрофою. «Шпихлір Європи є приречений на голодову смерть» – є заголовок першої з них, в якій річево показано сучасне лихоліття радянської України, справедливо підкреслена руйнівницька політика Совітів як причина цього нещастя, а відтак з наявною симпатією змальовані заходи в напрямі організації міжнародної порятункової акції («De Landvacht», 16.XI.1933). За тиждень (23.X) цей самий часопис умістив велику політичну статтю «Україна вчора – сьогодні – завтра», де в історичній ретроспективі знайомить своїх читачів з українською проблемою, про яку чужина тільки після світової війни почала частіше чути. У прикінцевих абзацах цієї статті знову звертається увага на захланну політику Совітів відносно України, зокрема ж на страшні наслідки примусової колективізації, що спричинила й викликала сучасний голод на радянській Україні. Стаття закінчується припущенням, що мрія українського народу про національну самостійність буде здійснена, хоч декому може вона видаватися суто утопічною...

П. П. Берлан (P. Berland) опублікував 17.VII.1933 р. на шпальтах французького офіціозу «Le Temps» цікавого «листа з СРСР» під заголовком «В безвихідному становищі» («Dans l'impasse»), що весь присвячений змалюванню голодової катастрофи, яку цей французький публіцист, добрий знавець совітської держави, характеризує як початок «жахливої продовольчої кризи під цей час...». «Харчова ситуація, – пише він далі, – наразі рішуче погіршала за останні місяці, і це в таких обсягах, що треба повертатись аж до 1920 р., до року страшного голоду, щоби знайти якусь підставу для порівняння». Цей автор констатує, що навіть керівні більшовицькі чинники не можуть не бачити вже цієї катастрофи, хоча дарма намагаються трактувати її як «тимчасове ускладнення. З престижних міркувань совітська влада не може визнати щиро факт голодової катастрофи так, як це вона зробила в 1920 р. В цьому трагіка її становища, і через це вона опинилася в справді безвихідній ситуації, зашарована мужиком, що все тримає у своїх мозолистих руках долю Росії» (підкр. оригін. – Б.). Цитований автор у цій статті стверджує також поширення разом із голодом епідемічних хороб, а саме черевного тифу та чуми в Приураллі.

Наведемо ще тут чеської опінії з приводу голоду на Радянщині. В празькому с.-д. тижневику «Nová svoboda» (8.IX.33) з'явилася цікава

стаття д-ра В. Харвата, доброго знавця совітської Росії, під заголовком «Чи є в Росії голод?».

«Так, в Росії є голод, – відповідає цей чеський публіцист, що до СРСР ставиться, щоправда, критично, але не вороже. – Страшний, жахливий, примітивний голод, – пояснює свої твердження згаданий автор, – що захопив найбільш урожайні області (Україну, Північний Кавказ і т. д.) та який досяг вершку перед жнивнами. Цю дійсність не можуть заперечити ні сором'язливі виправдовування совітської преси “недостатком харчів у деяких краях”, ані бажання совітської влади зробити із цьогорічного голоду державну таємницю, виявлення якої карається, немов “державна зрада”. З огляду на свою закордонну та торговельну політику, совітський уряд приховує голодову катастрофу та забороняє про неї писати. Але пишуть про це чужі журналісти, яким пощастило, всупереч всім перешкодам, відвідати голодуючі райони, пишуть про це у своїх листах голодуючі селяне своїм рідним на еміграції; оповідають про це чеські та німецькі робітники та інженери, що працювали в Росії, а тепер повернулись додому. Офіційно, отже, голоду немає, але неофіційно мільйони люду голодує, тисячі людей вмирають від виснаження та від пошестей...».

Більшовики дуже нерадо навіть *post factum* визнають голодову катастрофу, особливо ж перед чужинцями. Московський кореспондент «Manchester Guardian» після жнив побував на Україні, щоб на місці ознайомитися зі станом річей в цій радянській республіці, яка в 1933 р. найбільше постраждала від голоду. В Полтаві він мав розмову з головою місцевого виконавчого комітету рад, п. Межуєвим, якого інтерв'ював з приводу голоду. «Елементи голоду були, – сказав йому п. Межуєв. – Були й випадки голодової смерті. Але оповідання про вимирання з голоду населення, які з'являються в емігрантській пресі, – це вигадки...». Межуєв визнав, що «в головних медичних пунктах Полтави було 2 400 хворих внаслідок голоду, та що 10% з них не пощастило врятувати» («М. Г.», 17.X.1933).

Ще один цікавий статистичний доказ голоду, урядово стверджений, знаходимо ми у цього кореспондента. Він відвідав с. Шкарівку неподалік Білої Церкви. Голова місцевої ради п. Никоненко заявив йому, що протягом 1933 р. в цій громаді, яка налічує нині 1975 душ, померло 250 людей («М. Г.», 21.X.1933).

На увагу заслуговують також два факти, які зазначає цитований англійський кореспондент, а саме: «Можна сміливо сказати, – пише

він, – що жодна провінція яких кілька сот миль навколо Москви не потерпіла стільки, як Україна й Північний Кавказ». Московська преса рішуче заперечує цей факт, намагаючись довести, що голодова катастрофа однаково поширена по цілому Радянському Союзу. Це категорічно підкреслює, наприклад, вище цитований видатний російський економіст і знавець совітських відносин професор Прокопович у своєму грудневому викладі про причини голоду в СРСР («Послѣднія Новости», 6.XII.1933).

Другий факт, що наводить кореспондент «М. Г.» (21.X.1933), – це урядова статистика (за даними комісаріату хліборобства) стану худоби на Україні. Ось вона: «В 1929 р. на Україні було 5 543 000 коней, а в 1933 р. (після закінчення першої п'ятирічки) число коней зменшилося до 2 772 000. Число овець впало ще більше, бо в 1929 р. було їх 6 652 000, а в 1933 р. лишилося тільки 1 593 000». Не дивує через це песимістичний висновок англійського журналіста, що пише: «Важко, щоби хтось, хто нині відвідує російське чи українське село, не відчув цієї, повної драматизму зміни, не відчув подиху трагедії».

Таких голосів чужої преси на доказ голодової катастрофи на Україні та в суміжних районах СРСР можна було б цитувати ще доскопчу. Але й наведених вистачить для характеристики ставлення світової opinio до цієї трагічної справи. Доводиться констатувати, що світ був непогано поінформований про голодову катастрофу на Радянщині. Інша річ, що він не реагував активно на це лихоліття; не прийшов з фактичною допомогою населенню, що масово гинуло від голоду по той бік радянського кордону.

Під цим оглядом слухними є докори на адресу світового загалу, висловлені п. П. Вебером (P. Veber) на шпальтах паризького часопису «Candide» (14.IX.1933). Цей світовий загал трактує автор як «фарисейський» і «неначе б-то цивілізований». Він пише із цього приводу: «Часописи повні жахливих подробиць про голод, “організований” Совітами на Україні. Нещасні люди вмирають від голоду біля полей збіжжя, які стережуть солдати; наводиться численні випадки людодїства; цілі села вже зникли; їхні мешканці мруть як мухи; й жодна країна не подумає про те, щоб запротестувати проти цього». Автор апелює далі до «людського сумління» та закликає Союз Народів²⁶ виступити на захист України, що гине. Ми побачимо, як Ліга На-

²⁶ Ідеться про Лігу Націй (В. П.).

цій зреагувала на цю трагедію України, коли була примушена висловитись із приводу цього лихоліття. Тут констатуємо поки що, що в наш час «людське сумління» стало дуже гнучким, функціонально, мовляв, залежним від політичної кон'юнктури.

Кінець минулого року проходив під знаком покращення міжнародної дипломатичної ситуації для Світів. Америка визнала СРСР, Європа шукає політичного контакту з Москвою з огляду на загальну непевну й напружену ситуацію. Світи на всі боки підписують пакти про ненапад, щоб забезпечити себе на внутрішньому, дуже захищеному фронті, де дошкуляє їм непереможений «класовий ворог» та з огляду на можливість збройного конфлікту з Японією. Ми є свідками, як через світ котиться нова хвиля світофільства, що іноді набуває ознак наявної світоманії. В такій ситуації, річ ясна, тяжко очікувати активного виявлення «людського сумління» з приводу голоду в СРСР, що таким дисонансом бринить під цей час просовітських настроїв в Європі та Америці.

Інформацію світу про голодову катастрофу в СРСР дуже й свідомо паралізує закордонна світофільська опінія. Не входить у програму цієї праці спеціально зупинитися на ній. Але на один вияв сучасного європейського радянофільства мусимо тут конче звернути увагу читача, а саме на подорож ліонського мера і видатного французького політика та державного діяча п. Ед. Ерріо влітку 1933 р. до СРСР. Мене цікавить, зокрема, його перебування на Україні й враження із цього побуту після повернення до Франції, висловлені п. Ерріо не раз прилюдно на зборах і в пресі.

Цей видатний французький громадський діяч, що під час урочистого привітання радянською владою у Харкові (23.VIII.1933), відповідаючи на промову т. Чубаря, зазначив, що він та його товариші приїхали на Радянщину для ознайомлення із совітською дійсністю, повернувся із СРСР захопленим оборонцем більшовицького ладу та його досягнень на радянській Україні. П. Ерріо рішуче і безапеляційно заперечує факт масового голоду на Україні та в СРСР взагалі. Всі звістки із цього приводу за кордоном він вважає інсинуацією та вигадкою політичних ворогів Світів, що інспірують також міжнародну пропаганду в цьому напрямі. Особливо й кілька разів він заперечив факт голодового лихоліття на радянській Україні.

«Я проїхав, – казав він своїм землякам, повернувшись із СРСР, – через Україну, і я можу запевнити вас, що бачив її як сад у повному

розцвіті, що вкриває широкі лани навкруги; я бачив багаті овочеві садочки й чималий врожай. Я відвідав на власне бажання також райони, про які казали, що вони потерпіли (від голоду – Б.), але й там я міг констатувати лише добробут». Ліонський мер знав, звісно, про те, що в Європі починалася в той самий час, коли він був в СРСР, міжнародна акція з порятунку жертв голодової катастрофи під Совітами, особливо ж на Україні. У своєму щирому совітофільстві п. Ед. Ерріо вважав своїм обов'язком виступити на захист більшовиків проти тих, на його переконання, безличних і ворожих наклепів на режим п. Сталіна. В паризькій «L'Information» (1.XI.1933) він лицарськи захищає Совіти, а з приводу голоду на радянській Україні дослівно пише таке:

«З Берліна так само походить вся кампанія з вигаданим голодом на Україні, добре влаштована, щоби [вразити] шляхетні душі, а рівночасно зловісна та гидка, і яка для досягнення враження жаху використовує деякі фотографічні документи, які ми самі констатували, але під час першої ще подорожі в 1922 р....».

Ці дві заяви п. Ерріо робить титулом очевидця, що бачив совітські відносини на власні очі. Однією з аксіом модерної кримінології є думка, що «до категоричних тверджень очевидців треба ставитися дуже критично, бо їхнє поводження з фактами часто буває зовсім не критичне». Немає потреби спростовувати вищенаведені дві заяви п. Ед. Ерріо з приводу голоду на Україні, зовсім безпідставні. Факти й документи, наведені в цій публікації, автентичність і вірогідність яких є поза всяким сумнівом, категорично й вимовно заперечують твердження ліонського мера, торішня подорож якого до СРСР має, на жаль, всі ознаки майстерно більшовиками влаштованої «потьомкініади», звичайної, зрештою, в їхніх зносінах з видатними чужинцями. Що в даному випадку справді йшлося про планово організовану «потьомкініаду» у великому стилі, маємо цікавий доказ, а саме заяву американського журналіста П. Лянґа, співробітника жидівського соціалістичного журналу «Forward». До СРСР цей журналіст їхав скоріше як прихильник совітського будівництва; звідти повернувся, саме під враженням торішнього голодового лихоліття, як безкомпромісний, але річевий критик більшовизму. У виданні російських меншовиків «Социалистический Вестник» (X.1933), що до большевиків ставиться дуже толерантно, були опубліковані враження п. Лянґа з його недавнього побуту на Радянщині.

З них варто навести два фрагменти, що мають безпосереднє відношення до справи, про яку тут саме мова.

«Справжній голод, – пише цей журналіст, – лютує на Україні з усіма його лихами: тифом, покинутими селами, опухлими трупами, канібалізмом. Хоча ніколи не були жнива такі гарні, як ці, проте вони не зможуть задовольнити потреб населення; через це майбутня зима й весна заповідуються ще гіршими за цьогорічні. Тим часом, проїзджачи через безмежні простори України, ми бачили поля, де незібрана збіжжя висипалося на землю; деінде величезні стоги хліба поволі гинули. На залізничних станціях цілі потяги збіжжя були без руху та покинені. В інших районах гнили ще купи буряків. Я залишив країну в жовтні (1933 р. – Б.), отже, в часі, коли жнива й заховання збіжжя мають бути закінчені, але я не бачив жодної зміни в харчуванні населення; зима, що надходить, буде ще тяжчою, жажливішою».

А ось цитата з приводу перебування п. Ерріо у Києві:

«Ми були саме у Києві, – пише п. Лянґ, – під час проїзду французької делегації. Ми були свідками режисури, що дивно нагадує потьомкінські села за часів Катерини II. Напередодні приїзду французької делегації все населення міста було мобілізовано, щоб замітало, мило, ремонтувало дороги з метою надати місту європейського вигляду. Зранку продовольчі магазини та кооперативи були зачинені; місто було вичищено від жебраків і зголоднілих ваґабундів²⁷; на головних площах блискучі міліціонери були на сторожі на гарних конях – сцена, якої ми не бачили ні після, ні перед приїздом делегації. Святочний та “веселий” натовп, що вештався по вулицях, нагадував нам “селян”, які свого часу Потьомкін показував Катерині. Видатні мандрівники були задоволені.

На другий день все було по-старому: блискучі міліціонери зникли, і знову довгі хвости голодних і понурих людей цілими годинами чекали на хліб; ця ж сама історія повторювалася в інших місцевостях, через які проїжджали видатні мандрівники».

Так пише п. Лянґ, що знає московську мову і на радянській Україні побував не п'ять днів, як п. Ерріо, та не в ролі гостя совітської влади, але як звичайний журналіст, що мав змогу бачити совітську дійсність в її буденному вигляді, а не в святочному прикрашенні на показ.

Боронячи своє совітофільське захоплення, п. Ед. Ерріо дозволив собі образити безпідставно український нарід, катований большеви-

²⁷ ваґабунд – тут: безхатько; від *vagabond* (англ.) – волоцюга (В. П.).

ками у найтрагічнішу хвилину сучасної тяжкої його історії. Цю образу ніколи й ніщо не виправдає перед найвищим трибуналом історичної справедливості...

До речі, й це має присмак просто політичної пікантерії²⁸. Більшовицькі господарі не поділяють совітофільського захоплення ліонського мера. Навздогін йому більшовицький публіцист п. Корнев у совітському літературному офіціозі «Красная Новь» (ХІ.1933) описав свої враження від ліонського мера у зв'язку з торішньою його подорожжю до СРСР. Совітський літератор, із властивим більшовицьким письменникам щирим цинізмом, висміяв п. Ед. Еррію, подивляючи його романтично-революційну «наївність», захоплення ідеалами 1789 р., феноменальне гурманство й сентиментальну меланхолійність, що раз-у-раз виявляється в сльозах на очах...

Революційний протиевропейський більшовизм із презирством відкидає європейське буржуазне совітофільство...

V. Українська й міжнародна протиголодова акція

Катастрофічне положення весною минулого року на радянській Україні, річ ясна, змусило в першу чергу зааярмувати²⁹ український загальний бік більшовицького кордону. Трагічне самогубство видатного українського письменника Хвильового, а за ним – відомого українського комуніста й старого більшовика М. Скрипника, – самогубства, що мали виразний політичний та демонстративний характер проти совітської політики на Україні, остаточно переконали всіх, що історичний московсько-український спір досяг саме свого великого вершку під сучасним московським режимом, який, зірвавши руба із своїми попередніми залицяннями до України, повів тепер відверту та нещадну боротьбу на знищення визвольних змагань українського народу в СРСР, не цураючись жодних засобів, байдужий до масового вимирання з голоду українського населення, зруйнованого й виснаженого нечуваним визиском московського центру.

Звісно, що передовсім відгукнувся на це жахливе лихоліття Львів. 24 червня відбулося там засідання Центрального Комітету Українського Національно-Демократичного Об'єднання, на якому була з'ясована ситуація на Великій Україні. В спеціальному комунікаті цих сходин

²⁸ пікантерія – сенсаційність; від *piquant* (франц.) – гострий (В. П.).

²⁹ зааярмувати – стривожити; від *alarmer* (франц.) – тривога (В. П.).

була затаврована «грабіжницька, розрахована на фізичне й моральне знищення українського народу політика комуністів на Україні»³⁰. Одночасно згаданий комунікат закликав український загальний поза межами СРСР до спротиву проти «місцевих агентур московського комунізму, який є найзавзятішим ворогом самого існування української нації»³¹. Із цього почину 25 липня у Львові постав Український Громадський Комітет Рятунку України (УГКРУ), в якому об'єдналися представники 44 українських культурних, громадських і господарських організацій. Першим актом цього Комітету було складання заклику до цілого світу (25.VII), який було опубліковано в пресі 14 серпня під заголовком «Биймо у великий дзвін на тривогу!». В цій відозві, між іншим, говорилося:

«Український народе! Де б Ти не жив поза межами Великої України – чи в Галичині, чи за океаном в Америці, чи на Волині й Холмщині, чи в Китаї, чи на Закарпатті й на еміграції в Європі, чи в гарячій Африці, – ніде Ти не можеш спокійно приглядатися величезному горю й мукам Твоїх зневолених і голоджених братів...». Цей апель³² закликає далі до мобілізації світової opinio в справі голодового лихоліття на радянській Україні.

«Мовчати далі не можна, – читаємо в згаданій відозві. – Скрізь, де б'ється українське серце, треба не тільки протестувати проти всіх комуністичних насильств, але й зворушити сумління цілого людства, поставити на ноги весь світ, щоби він звернув увагу на Твоє положення й прийшов Тобі з допомогою...».

Цитована ця відозва закінчується висловом симпатії жертвам голодової катастрофи на українських землях під Совітами. «А Ви, нещасні, – так звучить цей останній її абзац, – опухлі з голоду брати з-над Дніпра, Кубані та Дону, прийміть від нас вислови подиву щодо Вашої мужньої постави; прийміть вислови найглибшого співчуття у великому горі й будьте певні, що скорше чи пізніше прийде кінець Вашим мукам і з-поза комуністичних хмар і темряви, що нависли над Україною, засяє сонце Волі!».

На цьому місці мусимо згадати далі заклик до світу «Українського греко-католицького єпископату Галицької церковної провінції»,

³⁰ Див.: А. Жук. Рятункова акція для Великої України. – Львів, 1933 (О. Б.).

³¹ Див.: А. Жук. Рятункова акція для Великої України. – Львів, 1933 С. 5, 6 (О. Б.).

³² апель – заклик; від appel (франц.) – виклик, заклик, звернення (В. П.).

підписаний головними представниками українського духовенства в Галичині разом з відомим українським патріотом і національним меценатом, графом Андреем Шептицьким на чолі. Він з'явився в пресі 27 липня й здобув широкий відгомін по цілому світу, зокрема ж серед католицького громадянства. Цей заклик був звернений в першу чергу «до всіх християн цілого світу, всіх віруючих у Бога, а особливо до всіх робітників, селян, передовсім усіх наших земляків...» з проханням «прилучитися до цього голосу протесту та болю й розповсюджувати його в якнайдалші країни світу. Всі радіостанції, – говориться в цьому апелі далі, – просимо рознести наш голос цілому світу; може, дійде він і до убогих хатин конаючих із голоду селян...»³³.

Хронологічно, звісно, перша схвильована була численна українська еміграція в Європі. Тут уже згадувалося, що вже влітку 1932 р. українська Жіноча Національна Рада в Празі звернулася до світової opinii із своїм «Закликом до людства». В той час голодова катастрофа на радянській Україні щойно починалася. Світ не знав ще нічого про лихоліття, що насувалося на український нарід під Совітами, й не реагував на перший цей алярмуючий заклик з боку українського жіноцтва на еміграції.

З Праги також вийшов і другий апель до світу з кіл численної української еміграції в Чехословаччині. Маємо на увазі червневу «Відозву Союзу Українських Журналістів і Письменників на чужині в справі голоду на Радянській Україні», що в пресі з'явилася в липні 1933 р. («Діло», ч. 179). Яскраво змальовуючи безнадійне положення в УСРР, рішуче засуджуючи хижацьку політику Совітів на Україні, ця відозва апелює до сумління всього цивілізованого світу, нагадуючи великі ідеали вселюдської солідарності й гуманності, що морально зобов'язують, і прохаючи від «міжнародних організацій посилки спеціальних комісій для організації негайної рятувкової акції. Протестуємо перед цілим світом, – так бринить кінцевий абзац цього заклику, – проти свідомого, систематичного винищування українського народу російською більшовицькою окупаційною владою» (підкр. ориг. – Б.).

Слід зазначити, що протест з українського боку з приводу трагічного положення на Великій Україні був стихійний, масовий, всенаціональний. Вороги українського народу й приятелі більшовиків свідомо й тенденційно представляють цю справу так, немов за цим протестом

³³ А. Жук. Рятункова акція для Великої України... – С. 51.

стояли тільки консервативні або навіть просто реакційні елементи. Це неправда. Доказом цього може бути факт, що українські соціалістичні та радикальні й демократичні елементи взяли дуже активну участь в цій протестній протиголодовій акції, й то як у краю, так і на еміграції.

У Львові 13 липня 1933 р. відбулася спільна конференція представників Укр. Соц.-Радикальної Партії та Укр. Соц.-Демократичної Партії. В комунікаті про цю нараду говориться, між іншим, що конференція «однозгідно ствердила, що працюючі маси українських земель мусять піднести рішучий протест проти політики московського центру... Одночасно конференція рішила розпочати безпощадне поборювання брехливої пропаганди комуністів на західньо-українських землях»³⁴, себто по цей бік Ризького кордону³⁵.

Українські соціалістичні партії та угруповання як у краю, так і на еміграції оголосили 13 вересня 1933 р. «Відозву українських Соціалістичних партій до соціалістичних організацій усіх країн», де в історичній ретроспективі з'ясовано перебіг подій на Великій Україні за часів большевицької окупації, що тримається там винятково силою «нечуваного політичного терору», «який нещадно переслідує також українських комуністів, вірних своєму народу й не бажаючих без протесту виконувати централізаторські та протиукраїнські накази московської совітської влади».

З приводу голодової катастрофи на радянській Україні у цій відозві говориться: «Стверджуємо, що одинокою й очевидною причиною голоду на радянській Україні є безоглядний економічний визиск українського народу більшовицькою диктатурою, яка вважає Україну за свою колонію. Річно вивозять вони мільйони тон збіжжя або до центральної Росії для прохарчування важливіших робітничих осередків, армії та чрезвычайки, або вивозять по демпінгових цінах за кордон для здобуття валюти. Комуністична влада приховує факт голоду на Україні, а робить це не лише тому, що цього вимагає престиж диктатури, але щоб і на майбутнє експлуатувати виголоджену колективізаційними експериментами, знищену країну».

Сучасний стан на совітській Україні згадана соціалістична відозва змальовує так:

³⁴ Там само. – С. 12, 13.

³⁵ Ідеться про кордон між Польщею та СРСР за Ризьким договором 1921 р. (В. П.).

«Україна переживає важкі хвилини. У цвинтарище перемінилася ця найбільш плідюча країна Європи, і звідти долітають до нас плач і стогін визискуваних і катованих...».

Відозва закінчується протестом, тавруючим цю нелюдську поведінку московських більшовиків. «Товариші! Протестуйте проти вивозу харчових продуктів з рад. України, якої населення голодує! Пятнуйте політику винищування голодом і терором українського населення, яку планово проводить на рад. Україні Російська комуністична партія»³⁶.

Представник української С.Д.Р. Партії П. Феденко в Екзекутиві II Соціалістичного Інтернаціоналу підніс і з'ясував справу голодової катастрофи на торішній Соціалістичній Конференції у вересні в Парижі та вгаданій Екзекутиві. Його звідомлення привернуло загальну увагу. Було ухвалено, щоб усі заінтересовані соціалістичні партії представили на найближче засідання цієї Екзекутиви спеціальні меморандуми, що «з'ясовують цю справу, для ознайомлення соціалістичних партій цілого світу з фактичним положенням у державах совітського Союзу, захоплених і загрожених епідемічним голодом».

При цій нагоді була поширювана вищезгадана відозва українських соціалістичних партій на п'ятох мовах, що знову викликало живе зацікавлення та відгомін серед численних представників світової преси на цій конференції («Громадський Голос», 6.IX.1933).

Ініційована Львівським Українським Громадським Комітетом Рятунку України протиголодова акція знайшла живий відгук серед українства цілого світу. А Львівський згаданий Комітет фактично став її Централєю. В Європі та в Америці почали поставати українські комітети порятунку Великої України. На початку вересня було вже 18 таких комітетів у 12 країнах. Всі вони видали заклики або до світу, або до того народу, серед якого доводиться їм працювати. Кожен цей заклик, підкреслюючи той чи інший бік голодової катастрофи на Великій Україні, освітлюючи її з того чи другого становища, має документальну та історичну вартість. Всіх їх слід було б тут навести. Але через обмежений обсяг цієї публікації цитуємо лише з найцікавіших з них найсуттєвіші фрагменти. Разом це дасть читачеві загальне уявлення про те, як український загаль у краю та на еміґрації (поза межами СРСР) відреагував на жакливу трагедію, що в 1933 р. впала на український нарід під Совітами. В додаток, отже, до попередніх наведених отут заяв – ще кілька уривків з інших.

³⁶ А. Жук. Рятункова акція для Великої України... – С. 53, 54.

Не можна, звісно, оминати заклик до «Культурного світу» Львівської Централі, оголошеного в пресі 14 вересня (1933 р.).

«Вимирає з голоду на очах Європи, – так починається він, – великий багатоміліонний український народ. Вимирають доведені до краю насильницьким визиском завойовника – червоної імперіялістичної Москви – Радянська Україна й інші південні області рад. Союзу: Кубань і Донщина, які творять тепер т. зв. Північно-Кавказький Край, а заселені також переважно українцями».

Слід відзначити цей географічний момент у поширенні голодової катастрофи, що найбільше захопила землі, заселені здебільшого українцями, народом споконвіку й традиційно хліборобським.

Відтак згадана відозва докладно з'ясовує катастрофічне положення на радянській Україні, а причини цього лихоліття справедливо вбачає в руїницькій політиці Москви по відношенню до цієї її «колонії». Вона звертає увагу на це цивілізованого світу та закликає його до протесту «проти грабiжi, поневолення й фізичного винищування українського народу большевицькою Москвою...»³⁷.

Однією з найгарніших є, без сумніву, «Відозва “Союзу Українок” до “Жіноцтва культурного світу”» («Діло», 15.IX.1933).

«В нечуваному горю, яке переживає під цю хвилину український нарід на землях т. зв. Укр. Соціал. Рад. Республіки, – читаємо на початку цього апелю, – ми, українки Галицької землі, звертаємося до Вас, сестри усіх країн, за підтримкою, за допомогою!».

З'ясувавши далі фактами й цифрами розпачливу ситуацію на українських землях під Совітами, ця відозва так пояснює причини цієї жахливої катастрофи:

«Господарка божевільних експериментів колективізації; господарка грабiжницько-кольонізаційна, що в користь метрополії (Московщини) забирає окупованій країні навіть найпотрібніше до нужденного животіння...»³⁸.

На увагу заслуговують особливо ці наступні абзаци згаданої відозви:

«Чи відомо Вам, що на каторжних роботах у концентраційних таборах Соловецьких островів та інших “пекол на землі”, на ледяних побережжах Північного океану згинуло кілька сот тисяч того селянства за

³⁷ Там само, с. 65, 67.

³⁸ Там само, с. 71.

ось такі провини, як опір у приступленні до колективу чи неспромога заплатити державний податок? Про українську трудову інтелігенцію нема що й казати! Десятками тисяч її згинуло в льохах чрезвычайки чи ГПУ, розстріляні без суду “під стенками”, на каторжних роботах тощо. Дійшло до того, що в останньому році розстріляно видатних большевиків-українців за те, що вони не досить гаряче захоплювалися методами Москви в нищенні останків автономії УСРР (Конар-Палашук, Лапчинський), а інших доведено до того, що вони покінчили самогубством як самотнім засобом протесту (пролетарський письменник Хвильовий, співробітник Леніна, комісар освіти Скрипник). Аранжовано монстр-процеси, на яких морально й фізично стуртуровані вчені й діячі мусили опльовувати самих себе...».

«Все це діється, – читаємо далі, – серед мовчанки цивілізованого світу... Визначний французький політик Ед. Ерріо, провідник великої партії, об’їздить радянські країни, оглядає здвигнені жертвою нечуванних терпінь державні установи, приготовані на показ зразкові колгоспи та ін., і впевняє публічну опінію своєї нації, що її “впроваджено в блуд”, та що все йде якнайкраще в цьому “найліпшому зі світів”...»³⁹.

Могутній цей заклик закінчується апелем до світового жіноцтва:

«Розворуште сонне сумління Ваших чоловіків, синів і братів, що займають у Ваших країнах відповідальні державні становища, й жадайте від них того почуття міжнародньої солідарности й справедливости, які не дозволяють брататися з убійниками!

Закладайте протести перед Вашими урядами, зокрема протестуйте проти ввозу українського збіжжя, забраного населенню коштом мільйонів людей!

Не придивляйтесь мовчки тому ганебному явищу, що в одній частині світу мільйони людей гинуть голодною смертю тоді, коли в інших гниє збіжжя, у фабричних печах топлять кукурудзою, затоплюють каву, овочі та інші засоби поживи! Домагайтесь міжнародньої акції в напряму негайного перекинення тих продуктів на Україну!

Не дозвольте людству брати на свою совість страшної співвідповідальності за небували в історії злочини червоної диктатури на Україні!

Бо хто не протиставиться тим злочинам, той стає спільником Москви в її кривавому погромі України!».

³⁹ Там само, с. 71, 72.

Українське жіноцтво, як бачимо, одностайно відгукнулося на страшне лихоліття батьківщини. Воно багато зробило для інформації світу про голодову катастрофу на радянській Україні. Воно давало почин для порятункової акції шляхом створення відповідних комітетів, як, наприклад, у Празі, де такий комітет постав торік улітку з ініціативи місцевого Українського Жіночого Союзу.

Майже всі українські відозви так чи інакше звертають увагу та нарікають справедливо на байдужість світу до сучасного лихоліття на Україні.

«Колись, – читаємо, наприклад, в заклику буковинського Комітету рятунку України у Чернівцях, – у часі стихійного голоду в Росії, в глибині Індії чи Китаю, багаті на хліб країни приходили зі щедрою допомогою. Сьогодні культурний світ байдужий до страждань українського народу й до його сліз і крові, що там ллються. Ще більше. Деякі держави цілються з катами й заключають договори на знищення українського народу»⁴⁰.

Другим лейтмотивом цих відозв є підкреслення безнадійного загрозливого становища, в якому опинилось українське населення під Совітами. В заяві Брюссельського комітету рятунку України та Кубані воно найкраще висловлено відомим міжнароднім сигналом на випадок катастрофічної небезпеки – трьома символічними літерами – SOS! Ось що говориться в ній:

«Багата колись Україна тепер стоїть руїною й пустелею. Вимираюча Україна апелює востаннє до світу. Для неї нема вже іншого порятунку, як іззовні»⁴¹.

Серпень і вересень були місяцями організаційної підготовчої праці передовсім на українських землях, а відтак для інформування чужого загалу. В часі від 1.VIII і до 20.X лише в Галичині відбулося в 68 місцевостях 69 зборів у справі пропагандистської та протестаційної акції з приводу голоду на радянській Україні. В цей час заходом Львівської Централі видана була українською мовою інформаційна брошура її голови п. В. Мудрого «Лихоліття України», що докладно й на підставі джерельних матеріалів та документів змальовує сучасну голодову трагедію цієї країни. Далі вийшла українська публікація А. Жука «Рятункова акція для Великої України (Огляд діяльності комі-

⁴⁰ Там само, с. 62, 63.

⁴¹ Там само, с. 64, 65.

тетів рятунку України до дня жалоби й протесту 29.X.1933 р.)», якою нам довелося не раз користуватися. У зв'язку з голодовою акцією у Львові в жовтні почав виходити двохтижневик «За Україну», на сторінках якого систематично реєструється її перебіг.

На початку осені по всій Європі та в Америці постали вже спеціальні українські комітети в зв'язку із цією протиголодовою акцією. А саме, крім Львова, де є централя цього руху, у Чернівцях, Бухаресті, Варшаві, Празі, Берліні, Парижі, Брюсселі, Загребі, Софії, Відні, Гельсінках, Вінніпезі, Нью-Йорку, Чикаго. З боку пропагандистського цю акцію енергійно й дуже активно підтримували Українські Бюро у Лондоні та в Женеві. Само собою, що вся українська преса багато писала в цей час про голод на Радянщині, публікуючи оригінальне листування звідти та реєструючи голоси чужинців, особливо ж московських закордонних кореспондентів, про фактичне становище на українських землях під Світами.

Все це були тільки підготовчі заходи, що мали на меті організований спільний виступ всього позарадянського українства для маніфестації свого ставлення до голодового лихоліття на Великій Україні. Львівський УГКРУ на 29 жовтня 1933 р. призначив всенаціональний день жалоби й протесту для всього українського народу поза межами СРСР.

Ми тут досі простежили розвиток протиголодової акції серед українського загалу. Слід тепер зупинитися над тим, як відреагував на цю акцію закордон і чужий загал.

Одним із перших відгукнувся активно н. пр. Ев. Амменде, генеральний секретар «Конгресів європейських народів», вмістивши вже в липні на сторінках віденської «Reichpost» велику статтю про голод у СРСР та закликавши до негайного започаткування міжнародної допомогової акції аполітичного, безконфесійного та суто гуманітарного характеру. Ця стаття знайшла значний відгомін в європейській громадській opinio. Відреагували на неї також Світи. Віденський амбасадор СРСР п. Петровський в інтерв'ю з приводу неї дипломатично зазначив, що «ускладнення в Росії відповідають лише господарській кризі по цілому світу...». Більш рішуче відреагував московський більшовицький офіціоз «Известия», кажучи з приводу цієї статті, що «її твердження є виключно брехливою роботою німецького націонал-соціалізму»⁴².

⁴² Die russische Hungerkatastrophe (Denkschrift der Generalsekretar der Europaisenen Nationalitäten Kongresse. – Dr. Ewald Ammende (Europ. Nation. Kongress, № 13/14. – 19.VIII.1933).

Др. Ев. Амменде умістив відтак у «Ділі» (23.VII.1933) велику статтю «Голод на Україні», що своїм змістом майже покривається з його відомим цитованим тут оце саме меморіалом про голод у СРСР. Немає потреби переказувати зміст цих документованих і обґрунтованих заяв д-ра Ев. Амменде, бо всі, хто цікавиться справою голоду на Радянщині, добре знайомий з ними. Відзначимо тут лише деякі головні їхні тези, важливі з погляду протиголодової рятувкової акції. Отже, й насамперед справедливе передбачення їхнього автора, що «вершок катастрофи настане у прийдешню зиму, себто у 1934 р.».

Далі, що з огляду на масове поширення цього голоду замало лише індивідуальної допомоги. «Тільки широко закроена спільна акція, – говориться у матеріалі д-ра Ев. Амменде, – зможе постачити тепер у найкоротшому часі вистачально велику кількість збіжжя» (с. 8). Зовсім слушно автор згаданої заяви називає це лихоліття «ганьбою ХХ століття» та закликає до негайного започаткування міжнародної порятункової акції, «доки не буде запізно!..».

Цей останній апель, властиво, є з відозви Віденського архієпископа – кардинала д-ра Т. Інніцера, що майже одночасно з д-ром Амменде щиро відгукнувся на голодову катастрофу під Совітами. Відтак обидва вони спільно об'єдналися на праці в цьому напрямі у Віденському рятувковому комітеті, що фактично й згодом став у значній мірі міжнародним.

Із заклику Віденського архієпископа, де спочатку річево змалювано трагічну ситуацію в СРСР у зв'язку з епідемічним голодом, що, всупереч багатим жнивам, неминуче мусить повторитися у найближчих місяцях, – на особливу увагу заслуговують ці два фрагменти:

«Довше мовчати про це – це значить збільшити невиносиму відповідальність цивілізованого світу у масовій смерті в СРСР. Нести вину за те, що у той час, коли цілі частини світу нищать надмір збіжжя й харчів, населення в СРСР гине голодовою смертю, причому доходить до вбивання дітей і до людодіства...».

Во ім'я людяності та християнських почувань цей заклик апелює до «тих світових організацій, що працюють на службі гуманності і справедливості, щоби заки ще не запізно, започаткувати на понаднаціональній і понадвіроісповідній основі діло помочі для мільйонів людей, zagrożених голодом у СРСР. Цей заклик стосується передовсім Міжнародного Червоного Хреста і його організацій на цілій землі. Він

стосується також усіх тих чинників, що сьогодні переговорюють про розбудову господарських взаємин із СРСР. Нехай при переговорах покладуть в основу потреби різних областей в СРСР та домагаються від уряду в СРСР т. зв. гуманітарної клаузули⁴³, що потреби місцевого населення будуть заспокоєні...»⁴⁴.

Ця відозва Віденського кардинала обійшла майже весь світ. Передрукували її безліч часописів різних народів і країн. З'явилася вона також на шпальтах ватиканського офіціозу «Osservatore Romano». Вона розворушила приспане людське сумління. Констатував це сам кардинал у розмові з послом З. Пеленським, секретарем Львівського УГКРУ, що відвідав його на початку жовтня, щоб скласти подяку від імені українського суспільства за гуманітарний почин Віденського архієпископа у справі порятунку жертв голодового лихоліття на українських землях під Совітами. Кардинал сказав під час цієї авдієнції, що на його заклик відгукнулася не лише Європа, але й Америка, та що з усіх кінців світу почали плисти на його руки пожертви й заяви про готовність подальшої допомоги... Кардинал Інніцер вважає цей факт незвичайно симптоматичним для сучасного зимного й матеріалізованого світу, за яким він добачає «другий світ штучно приборканих моральних потенцій». «У тій вірі, – казав він, – хочемо почате діло вести далі, щоби вашим землякам, вашим у Бозі братам по змозі наших сил принести належну підмогу» («Діло», 12.X.1933).

Заходами кардинала Інніцера у Відні постав окремий міжконфесійний і наднаціональний Комітет для порятунку голодних у Радянському Союзі. Його установчі збори відбулися 16 жовтня; відкрив їх сам кардинал вступною короткою промовою, що змалювала страшну голодову катастрофу в СРСР взагалі, а на Великій Україні та Кавказі зокрема. Відтак д-р Ев. Амменда ознайомив присутніх з перебігом голодової катастрофи на Радянщині, після чого було проведено уконстатування⁴⁵ згаданого Віденського рятункового Комітету. Почесним його головою обрано п. Р. Мітльняпера, заступника голови Австрійського Червоного Хреста, а генеральним секретарем – д-ра Ев. Амменде. В цих зборах брали участь представники різних віросповідань, представники десяти різних національних груп («Діло», 23.X.1933).

⁴³ клаузула – завершення; від *clausula* (лат.) – закінчення (В. П.).

⁴⁴ А. Жук. Рятункова акція для Великої України... – С. 68, 69.

⁴⁵ уконстатування – тут: створення (В. П.).

Заходами цього Комітету у грудні (1933 р.) відбулася у Відні перша конференція представників народів, земляки яких загрожені голодовою епідемією на Радянщині, про що мова буде далі.

Тепер мусимо зупинитися тут на тих заходах, що були зроблені відпоручниками Львівського УГКРУ торік восени для поставлення справи голоду на Великій Україні на форум міжнародної опінії та керівних чинників світу. В середині вересня минулого року Львівський УГКРУ делегував за кордон заступника голови цієї установи пані М. Рудницьку та секретаря п. З. Пеленського, що оба є послами з рамен Української репрезентації у Варшавському парламенті.

Вони передовсім спрямували до Берна, де від 16.IX до 19.IX відбувся черговий, XI Конгрес національних меншин. У цьому конгресі брали участь також українські парламентарі з Румунії – п. сен. В. Залозецький та п. пос. Ю. Сербинюк.

Справа катастрофічного голоду в СРСР, хоч і не була на порядку денному цього Конгресу, фактично докладно обговорювалася на ньому. Вже відкриваючи цей з'їзд, його голова п. д-р Вільфан зробив заяву з приводу голоду на Радянщині:

«Хоча це питання не належить властиво до порядку денного Конгресу, але воно має засадниче значення для народів. Жахливі подробиці про голод, який охопив значні частини населення Рад. Союзу, передісталися поза його кордони. Ходить тут про справу гуманності та людяності. Ця катастрофа вразила багато народів, і Конгрес приєднується солідарно та сердечно до почувань народів, діткнених терпінням їхніх земляків у СРСР»⁴⁶.

На Конгресі відтак жах голодової катастрофи на Радянщині яскраво змальовували російські делегати й проф. Курчинський (з Естонії), й особливо українська делегатка пос. Мілена Рудницька, сильна промова якої, демаскуючи захланну політику Совітів на Україні, зробила на всіх присутніх велике враження...

«Це є політика, – казала п. М. Рудницька, – російського червоного імперіалізму, який свідомо й планово прямує до фізичного винищення українського народу»⁴⁷. Слушна українська делегатка заплямувала безхребетну байдужість офіційних світових чинників у цій трагічній справі.

⁴⁶ А. Жук. Рятункова акція для Великої України... – С. 30.

⁴⁷ Там само, с. 31; підкр. ориг. (О. Б.).

«Ми мусимо, – казала вона, – мати також відвагу ясно сказати ще про одну справу. Про неймовірне, нечуване ставлення офіційного політичного світу до голоду та терору на Україні. Саме тепер ми є свідками заключення пактів приязні й неагресії та торговельних договорів, яких предметом є це криваве українське збіжжя. Відповідальні державні мужі прижмурюють очі на те, що там діється, і твердять, що вони не можуть втручатися до внутрішніх справ чужої держави. Вони вичікують спокійно кінця більшовицького експерименту».

Пані Рудницька жажливими фактами замальовує цей «більшовицький експеримент» на живому тілі українського народу під Світами, належно характеризуючи некритичне совітофільське захоплення п. Ед. Ерріо, а в кінці своєї промови, з вдячністю підкреслюючи зрозуміння й співчуття, з якими Бернський конгрес Національних Меншин поставився до справи голодового лихоліття в СРСР.

Як документ подаємо тут резолюцію згаданого Конгресу в цій справі.

«В обличчі страшної голодової катастрофи, – говориться в ній, – яка настигла у СРСР людей усіх віросповідань і національностей у багатьох краях тієї держави, а зокрема на Україні, Об'єднані в Європейський Конгрес Національностей національні групи Європи, а передовсім ті з них, яких земляки живуть в СРСР, висловлюють усім тим подяку і співчуття, що як його Емінінція Кардинал Відня й організовані в Союзі для церковної допомогової праці євангельської, а також греко-католицької церкви, в останніх днях закликали до міжконфесійної та інтернаціональної допомоги населенню, яке загибає в названих краях. Вони того погляду, з уваги на дальший зріст голоду й нужди, яких треба надіятися в зимі, що прилюдна опінія цілого світу має вважати за свій елементарний етичний обов'язок підтримати цю допомогову акцію. Вони вітають ті конкретні пропозиції в цій справі, що їх містить припам'ятне письмо генерального секретаря Конгресу європ. Національностей, і стверджують, що кола європейського Конгресу народів зроблять усе, що буде тільки в їхній силі, аби ту допомогову акцію підтримали також зі свого боку»⁴⁸.

Однією з найважливіших подій в дотеперішній історії в протиголодовій акції, без сумніву, є поставлення усієї справи на форум Союзу Народів у вересні минулого року.

⁴⁸ Там само, с. 32.

Сталося так об'єднаними заходами крайових та емігрантських представників у Женеві під час торішньої осінньої сесії Ліги Націй, особливо же завдяки енергійній та ініціативній акції заступниці голови Львівського УГКРУ пані пос. М. Рудницької, якій з одного боку пощастило залучити до цього тодішнього голову Ради Союзу Народів (СН) норвезького прем'єр-міністра п. Мовінкеля, а з другого – знайти підтримку цих заходів у «Об'єднаного Комітету Міжнародних Жіночих Організацій» (ZAWSEC).

25 вересня заступники голови Львівського УГКРУ п. пос. М. Рудницька і п. пос. З. Пеленський подали голові Ради СН Мовінкелеві меморіал з приводу голодової катастрофи на радянській Україні, в якому з'ясували трагічно-розпачливе положення в цій країні та, посилаючись на дотеперішні традиції СН, що вже «в минулих роках займався аналогічними допомогивими гуманітарними акціями та який в першій мірі покликаний організувати поміч на захист безборонного населення України...», висловлювали віру в те, що Ліга Націй «усуне всі утруднення й вплине на уряд Світового Союзу, щоби він не відмовився пустити міжнародну допомогу»⁴⁹.

Цей захід представників краю і Львівської Централі був підтриманий одностайно з боку українських еміграційних установ і об'єднань та українського уряду на еміграції, відпоручник якого п. проф. О. Шульгин, підтримуючи згадану акцію львівських делегатів, вніс (17.IX) від імени УНР на руки голови Ради СН спеціальну заяву в справі голоду на радянській Україні.

Одночасно з краю і від різних українських емігрантських установ в Європі та в Америці до СН надходили телеграми, підтримуючи обидва вищезгадані українські меморіали в тій самій справі.

Підперли їх також міжнародні авторитетні організації, як згаданий вже Об'єднаний Комітет Міжнародних Жіночих Організацій, голова якого п. Корбет Ешби (Corbet Ashby) вислала 26.IX на руки п. Мовінкеля спеціального листа від імени названого Комітету з проханням «звернути увагу на розпачливе положення захопленого голодом населення радянської України...» та «звернути увагу Ради Союзу Народів на потребу негайної акції у формі, яку Ви уважатимете за вказану»⁵⁰.

⁴⁹ Там само, с. 33.

⁵⁰ Там само, с. 39.

За англійську секцію «Ліги миру й свободи» відповідного змісту телеграму надіслала до Женеві міс Шіпкенс, znana вже з попереднього свого виступу на захист українського народу після відомої пацифікації в Галичині в 1930 р.

З інших міжнародних організацій цю акцію підтримали Конгрес Національних меншин, що засідав тиждень перед тим у Берні, й про що тут вже була мова, та Міжнародне Об'єднання Інвалідів світової війни (СІАМАС), що саме у той час проводило свій щорічний з'їзд у Женеві, на якому була прийнята спеціальна постанова з приводу голоду на радянській Україні. В цій резолюції, що стверджує з одного боку безсумнівний факт голоду на українських землях під Совітами, а з другого — категоричне заперечування його радянською владою, говориться в кінці:

«З огляду на цю трагічну суперечність людське сумління вимагає, щоби був з'ясований справжній стан річей на Україні. Саме Союз Народів міг зробити заходи, щоби була організована така комісія»⁵¹.

Звісно, проведення цієї акції зустрілося з перешкодами з боку різних міродайних чинників, яким уся ця справа була малоприємна. Про ці перешкоди оповів учасник цих заходів п. пол. З. Пеленський в інтерв'ю з віденським кореспондентом «Діла» (12.X.1933), повертаючись із Женеві до Львова.

«Не було це легко, — казав він. — Генеральний Секретар Союзу Народів застерігав проти того, щоби ставити справу перед повними зборами з оглядів формальних: Радянський Союз не є членом Союзу Народів. Тоді президент Мовінкель скликав усіх членів Ради, щоб знайти інший вихід. Після двогодинної наради вирішили справу передати Міжнародному Товариству Червоного Хреста, що 12 років тому керував такою акцією в СРСР. Таким робом є надія, що справа, яка бодай у такій формі пройшла через Раду Союзу, не пропаде».

До цього можна додати, що, знову таки з формальних причин, опинившись у Червоному Хресті, питання про міжнародну порятункову акцію на захист голодуючого населення на радянській Україні фактично стало на мертвій точці. Совіти офіційно голод не визнають, а через це неможлива організація офіційним шляхом міжнародної допомоги.

⁵¹ «Hlad na Ukrajine», г. 1-2.

Варто тут для історії навести автентичну заяву п. Мовінкеля, що зі свого боку всебічно підтримав ці заходи й мав найкращу волю позитивно полагодити цю справу. В розмові із цього приводу з кореспондентом паризького щоденника «Le Matin» (1.X.1933) п. Корабом він так змалював перебіг вищезгаданої акції:

«Найлегше було би нічого не робити. Тому що тут ішлося про край, який сам не висловив своєї волі, що й не належав до Ліги Націй, я відповів би якнайточніше прийнятим правилам, якби кинув до кошика зворушливі документи, передані мені. Та я був тієї думки, що не маю права позбутися труднощів таким бюрократичним способом. Справа торкалася моєї совісти тому, що вона не була політичним актом, а чисто гуманним ділом, де йшлося – як казали деякі інформатори – про життя мільйонів. Щодня дістаю листи та телеграми з різних кінців світу, від різних товариств та організацій, що описують поодинокі випадки й складаються на повний образ ситуації. Тому не можу мовчати. Знаю, що юридично та політично будь-яка акція нелегка. Та, може, можна би дружньо звернутись із запитом до московського уряду, чи не вважав би він корисним допустити на територію, яку навідало лихо, міжнародну місію для розслідування справи та надання допомоги».

«Довірочне засідання, – пише “Матен”, – на якому п. Мовінкель намагався переконати своїх товаришів у необхідності допомоги якись жестом Україні, тривало довго... У довгій дискусії учасники живо зацікавилися катастрофою. А проте Рада Ліги була тієї думки, що безпосередньо діяти вона не може. Тому всі матеріали передала вона Міжнародному Червоному Хресту й прохала п. Мовінкеля, щоби особисто повідомив про це совітський уряд.

Так Женева надибала непоборні труднощі у своїй процедурі. Одночасно трагічний факт голоду на радянській Україні дістав своє юридичне потвердження, і 76-а сесія Ради Ліги Націй признала його практично...».

29 вересня відбулися ці спеціальні й довірочні сходи Ради Союзу Народів. Історичне значення їх полягає саме в тому, що вони, як це слушно підкреслив кореспондент «Матену», юридично й офіційно ствердили перед цілим культурним світом факт голодової катастрофи на Великій Україні.

Заслугу, що ця нарада могла відбутися, бодай в такій неофіційній формі, безперечно має норвезький міністр закордонних справ і торішній президент Ради Союзу Народів п. Мовінкель. Немов нав'язуючи до українофільських традицій великого норвезького національного поета Б. Б'єрнсона, що 30 років перед тим мужньо виступив на захист українського народу проти московського й польського поневолення, п. Мовінкель виявив себе щирим приятелем України в цей страшний час голодового лихоліття.

Нічого дивного, що українська нація відгукнулась на цей його шляхетний та лицарський виступ численними листами й вітаннями з висловами своєї безмежної вдячності. Дякували йому українські діти-сироти з притулку в Подєбрадах (Чехословаччина) наївно-милим листом, на який вони одержали від п. Мовінкеля таку відповідь (з 16.XI.1933):

«Любі діти!

Ваш милий маленький лист, що ви мені прислали, дуже мене зворушив. Я вам за нього дуже дякую, й ви можете бути певні, що я завжди думаю про український нарід з найбільшою симпатією.

Ваш приятель

П. Мовінкель.

До дітей українського притулку в Подєбрадах» («Діло», 1.XII.1933).

Можемо тепер знову звернутися до перебігу протиголодової акції серед українського загалу поза межами СРСР.

Як було вже згадано, 29 жовтня було встановлено Львівським УГКРУ українським всенаціональним днем жалоби й протесту.

Програма 29 жовтня передбачала прилюдні віча з протестом проти руйнівної політики Совітів щодо України та церковні богослужіння за жертви голодової катастрофи з відповідними проповідями. Далі – спеціальні сходи в усіх українських установах і товариствах по містах і селах, з викладами про сучасне положення на радянській Україні.

В Польщі та Румунії, де українське населення скупчено масово, перша частина згаданої програми, себто прилюдні збори та віча, була заборонена місцевою владою. В краю, отже, могла бути здійснена тільки друга її частина. Слід зазначити, що вона, особливо ж у краю, на українських землях під Польщею була проведена масово та імпульсивно. Український нарід по цей бік Збруча стихійно відгукнувся на велике нещастя своїх братів з-над Дніпра.

На еміграції він вільно міг при цій нагоді протестувати проти окупаційної совітської влади на Україні, тавруючи у своїх резолюціях злочини більшовицького режиму проти українського народу в СРСР.

Такі протестаційні збори 29 жовтня 1933 р. відбулися в усіх головних осередках української еміграції як в Європі, так і в Америці. Треба додати ще, що 29 жовтня було також днем всенаціонального посту й грошових збірок на протиголодову акцію. Також і під цим оглядом програма «Дня жалоби та протесту» була здійснена вповні. Словом, 29 жовтня 1933 р. було днем великої та стихійної маніфестації українського народу по цілому світі з приводу страшного лихоліття на Великій Україні. Було днем не тільки всенаціонального суму, але й непохитної віри в краще майбутнє та національне визволення...

Жовтень і листопад були місяцями великої активності української еміграції в Північній Америці. Запланований приїзд совітського комісара закордонних справ п. Литвинова до Вашингтону для переговорів у справі визнання Сполученими Штатами Радянського Союзу природно стимулював діяльність американських українців у протисовітському напрямі.

«Екзекутивний Комітет Об'єднання Українських Організацій в Америці» з осідком у Нью-Йорку звернувся у вересні до заокеанських українців із закликом у справі голоду на радянській Україні та порятунку загибаючої від голоду старої батьківщини.

Нав'язуючи до очікуваного приїзду п. Литвинова до Вашингтону, у цій відозві наприкінці говорилося:

«А що тепер є актуальною справа визнання СРСР Америкою, звертаймося як громадяни цієї землі до уряду у Вашингтоні з проханням, щоб він, заки вирішить справу визнання Совітів, вислав до Совітів американську комісію, яка перевірила би політику Москви супроти тих країн, що входять до складу СРСР. Зокрема, домагаймося перевірчення Америкою політики Москви супроти України, найбільшої складової частини СРСР, отієї з природи найбагатшої в Європі країни, на якій землях, як подають більшовицькі офіційні повідомлення, немає ні посухи, ні масових бунтів, і де панує такий голод, що доходить уже до людодїства» («Свобода», NY, 12.IX.1933).

Справді, цей заклик американських українців знайшов відгук не тільки за океаном, але і в Європі. Крім українських комітетів і організацій в Америці, до президента Рузвельта звернулися з петиціями чи

телеграмами в справі голоду на радянській Україні також українські порятункові комітети в Європі, солідаризуючись і підтримуючи домагання американських своїх земляків щодо вислання на радянську Україну спеціальної комісії з метою з'ясування фактичного положення в ній. Фактичного успіху ці заходи, звісно, не мали. Але моральний їхній успіх – безсумнівний. Свідчить про це хоча б оця відповідь, яку одержав на свою кабельограму до президента Рузвельта бельгійський «Комітет допомоги голодуючим на Україні та Кубані» від американського консула в Брюсселі. Від імени міністерства закордонних справ Сполучених Штатів американський консул у Брюсселі передовсім сповіщає про одержання у Вашингтоні телеграми згаданого комітету (з 11.XI.1933) в справі вислання на радянську Україну спеціальної американської комісії, а відтак додає: «Мені доручили повідомити вам, що, незважаючи на всю симпатію, яку президент Сполучених Штатів відчуває до осіб, про яких мова (себто до голодуючого населення на радянській Україні – Б.), влада Сполучених Штатів не може під цей час зробити жодних заходів для полегшення їхньої недолі».

Звісно, що під час американсько-совітських переговорів була мова також про радянську Україну та Грузію. Четвертий пункт передумов Сполучених Штатів для визнання СРСР саме стосувався цих справ. Вимога п. Литвинова, щоб Америка приборкала протибільшовицьку кампанію американських українців, свідком якої п. Литвинов був під час свого перебування за океаном, не знайшла підтримки у Білому Домі й, навпаки, була категорично відхилена з посиланням на американську конституцію та традиції. В. Дюранті, московський кореспондент «N. Y. Times», що товаришував п. Литвинові в його подорожі через Америку, оповів на сторінках цього часопису (18.XI.1933) деякі цікаві подробиці цих переговорів. Морально Совіти не знайшли у Вашингтоні жодної симпатії. Акт 17.XI⁵² мав суто політичний характер і був продиктований потребами біжучого моменту та напруженого міжнародного положення взагалі й на Далекому Сході зокрема.

Американські українці виразно заманіфестували своє ставлення до Совітів під час побуту там п. Литвинова. В листопаді та навіть у грудні в головних осередках скупчення українського елемента відбулися величезні протестаційні походи й віча у Бостоні, Детройті, Чикаго,

⁵² Ідеться про спільний меморандум про встановлення дипломатичних відносин між СРСР і США (В. П.).

Нью-Йорку й т. д. В них брали участь сотні й тисячі заокеанських українців. На них виступали також американські діячі з промовами, що критично освітлювали положення на радянській Україні. На них українські промовці вичерпно з'ясовували сучасну голодову катастрофу на українських землях під Совітами, підкреслюючи справедливо, що це страшне лихоліття на радянській Україні завинив і спричинив большевицький режим, що чим далі – все більше виявляє свою непримиримую ворожнечу до українських національних змагань. На вічах цих приймалися відповідні резолюції й постанови. Про це все докладно був поінформований Вашингтон, куди зрештою під час побуту там п. Литвинова поїхала українська делегація, що 15.XI передала секретарю президента Рузвельта спеціальний меморіал з обвинуваченням Совітів у тому, що вони планово винищують Україну. Секретар президента, – оповідає учасник цієї делегації п. С. Деменчук («Діло», 9.XII.1933), – зовсім не здивувався цією несподіваною появою української делегації, лише здивувався, коли почув, що Москва призначила на винищення аж 32 мільйони українців. Але з притиском сказав, щоби копію меморіалу вислати ще до державного департаменту (міністерство закордонних справ).

Американські комуністи та совітофіли дарма намагалися зривати ці українські протестаційні сходина та віча, що проходили достойно та імпозантно, маніфестуючи не лише перед Америкою, але перед цілим світом національну солідарність і спільний фронт усього поза-радянського українства в справі катастрофічного голоду та жахливого поневолення українського населення більшовиками.

В резолюції таких протестаційних зборів у Чикаго (17.XII.1933) виразно це зазначено у третьому її пункті, де говориться: «Українці, поза межами царства більшовицького терору перебуваючі, мусять безнастанно пильнувати те тяжке положення нашого народу над Дніпром і завжди організовано подавати своїм поневоленим братам поміч» («Січ», 23.XII.1933).

Наприкінці цього розділу слід ще зупинитися на міжнародних справах протиголодової порятункової акції.

Під цим оглядом справа не пішла ще далі за межі інформації та пропаганди. Були спроби, щоправда, заснування якщо не міжнародних, то бодай крайових протиголодових комітетів за кордоном. Так поставали такі комітети у Берліні, Парижі, Лондоні та Відні. Але з них, окрім

останнього, ініційованого кардиналом др. Інціцером, решта поки що в стані організаційному і не розвинули ще своєї активної діяльності на полі конкретної допомоги. Без сумніву, спричинили це у великій мірі обставини політичного характеру та сучасне загальне совітофільство з одного боку, незнання й неправильна оцінка українського питання – з другого. Але фактом є те, що, крім Віденського згаданого комітету, інші ще не розпочали своєї практичної праці.

Цей останній ініціював у середині грудня (1933 р.) скликання спеціальної міжнародної конференції у Відні в справі голоду на Радянщині.

Перед тим на початку грудня кардинал др. Інціцер скликав представників преси, щоб поінформувати їх про цю катастрофу та про потребу міжнародної протиголодової порятункової акції. Згадана конференція відбулася 16–17 грудня в палаці архієпископа. В меморіалі, що напередодні Віденський комітет розіслав усім зацікавленим національним і світовим організаціям, що працюють у напрямі організації протиголодової допомоги, були визначені завдання та головні пункти програми цієї конференції. Отже, на ній мало бути з'ясовано фактичний розвиток голодової катастрофи (звідомлення д-ра Е. Амменде) та, після дебатів із цього приводу, обговорено питання про те, як сформулювати публічну опінію щодо цієї акції; як організувати її (шляхом індивідуальної чи масової допомоги); на яких засадах має бути проведена ця акція та як доцільно її об'єднати.

З такою програмою ця конференція відбулася. З народів, що їхні земляки в СРСР безпосередньо захоплені голодовою епідемією, були представлені українці, німці, росіяне, жида. З міжнародних організацій брали участь в ній «Європейська центральна для церковної допомогової акції» (Женева), Світовий Союз для міжнародної гуманітарної праці (Лондон), Світова допомогова акція меннонітів. Українська делегація на цій конференції відіграла впливову роль, за кожної нагоди з'ясовуючи причини та істоту голодової катастрофи на радянській Україні. Конференцію відкрив її ініціатор – кардинал др. Інціцер. Про її перебіг і працю широко писалося в європейській пресі. Немає, отже, потреби тут переказувати це. Ця конференція безсумнівно сконстатувала факт голоду на Радянщині та його небезпеку в 1934 р. Збірка нових фотографій, що саме наспіла з України та ілюстровала цю катастрофу наочним чином, була цього вимовним доказом. Віденська конференція слушно підкреслила потребу поширення й поглиблення

протиголодової пропаганди, зокрема же за океаном в Америці. Її заклик до світу, в якому категорично стверджується факт епідемічного голоду на півдні Радянщини, а зокрема на Україні та Північному Кавказі, з масовим вимиранням місцевого населення та з усіма супровідними явищами голодового лихоліття, до людодства включно, в якому далі заповідається неминучий поворот цієї катастрофи в 1934 р., і де, врешті, міститься апель до всього культурного світу, щоб він негайно прийшов з активною допомогою нещасним жертвам голодової пошесті, знайшов живий відгук громадської opinio як Європи, так і Америки.

Має, отже, рацію «Діло» (23.XII.1933), коли у своєму звіті із цього приводу пише:

«Віденська конференція як перша спроба об'єднання усіх дотеперішніх зусиль у напрямі порятунку голодуючого населення в СРСР, а зокрема на Україні, є поважним успіхом у ділянці координації праці міжнародних гуманітарних чинників...».

В такому стані знаходилися протиголодова пропаганда й порятункова акція напередодні 1934 р. В цьому році вона стоїть перед великими та складними завданнями, особливо з початком весни, коли є всі підстави очікувати поновлення голодової катастрофи на українських землях під Совітами. Є моральним обов'язком, отже, всього культурного світу прийти з негайною та реальною допомогою масовим жертвам цього жадливого лихоліття. Було б справді «ганьбою ХХ століття», коли б Європа та Америка байдуже дивилися й не реагували по-людському на цю жадливу агонію мільйонів жертв більшовицької соціальної вівісекції.

Європейські та американські совітофіли, що безпідставно заперечують факт страшного голоду на Радянщині, а через це є головною перепорою для проведення міжнародньої рятункової акції, взяли б на себе велику й непосильну відповідальність, якщо б і тепер ще у своїй метафізичній чи спекулянтській совітоманії не почули й не зреагували на розпачливе та безнадійне вже SOS з того боку більшовицького кордону. Не хочемо й не можемо просто повірити, що «моральна інфляція» нашої доби зайшла вже так далеко. Було б це нечуваним просто злочином, кривавою образою найкращих гуманітарних і етичних ідеалів людства!

В січневому числі «English Review» відомий англійський журналіст Малколм Маггерідж (Malcolm Muggeridge), що в 1933 р. вісім місяців пробув в СРСР і з автопсії⁵³ докладно ознайомився не тільки з фактич-

⁵³ з автопсії – на власні очі; від αὐτοψία (грець.) – безпосереднє бачення (В. П.).

ним перебігом голодової катастрофи по той бік радянського кордону, але й добре побачив, як виглядає більшовицький режим у щоденній практиці, опублікував цікаву статтю, а власне свого роду «відкритого листа», адресованого «До приятелів Радянського Союзу».

Не уявляю собі кращого закінчення цієї публікації, ніж наведення тут двох цитат зі згаданої статті цього англійського публіциста, доброго знавця совітської дійсності.

«Хто ви – дорогі приятелі Радянського Союзу? – так починає він свою статтю. – Ви є цією праведною меншістю; ви ті, що підтримують ідеали, ті, що засуджують будь-яку тиранію та несправедливість; ті, що обожнюють правду й свободу; пацифісти та святі; прихильники вільної любові; філософи й соціалісти, словом – еліта й передня сторожа нації. Коли в Німеччині роблять кривду жидам, ви протестуєте... Ви кажете, що кривда поневолених народів – це ваша кривда. А попри це – і тут лежить уся суть проблеми – ви гнете спину в порох перед диктатурою пролетаріату, такою, яка постала в Росії... Робите це, незважаючи на те, що диктатура пролетаріату має дослівно всі ті прикмети, які ви так гаряче побороєте в інших у той час, коли ця ж сама диктатура дивиться з явною й нестримною погордою й на вас, і на все те, що ви захищаєте.

Диктатура пролетаріату є кровожерна і безсоромна; висміює правду й свободу; є байдужа до страждань одиниць і цілих класів чи громад... Вона довела мільйонне населення до такого зубожіння, бід та безнадійності, які треба на власні очі побачити, щоби повірити. Незважаючи на це все, дорогі Приятелі Радянського Союзу, ви тупцюєте біля диктатури пролетаріату з боязким підлещуванням, крутитесь біля неї, як пес біля падлини...».

Про голод на радянській Україні цитований автор каже оце:

«Я певен того, що навіть школяр з народної школи з пересічним інтелектом, коли сяде на потяг і переїде з Москви через Україну, хоч навіть так, як ви в товаристві вірного своєму пану провідника з “Інтуриста”, то заки доїде до Одеси, переконається, що переїхав через край, який не знає усміху, є краєм виголодженим, де хліборобство в упадку, поля заросли бур'яном, не орані, якого нещасне населення вимирає з голоду. А попри все це ви, цвіт інтелігенції, автори книжок, редактори часописів..., ви проїздите через Україну й повертаєтеся додому із золотими казками про успішні колективні господарства та про щасливе, веселе, добре нагодоване й класово свідоме селянство...».